Balcania et Slavia

e-ISSN 2785-3187

Studi linguistici | Studies in Linguistics

Vol. 2 – Num. 1
June 2022

Edizioni
Ca'Foscari

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia

Studi linguistici | Studies in Linguistics

Edizioni Ca' Foscari - Venice University Press
Fondazione Università Ca' Foscari
Dorsoduro 3246, 30123 Venezia
URL https://edizionicafoscari.unive.it/en/edizioni4/riviste/balcania-et-slavia/

Balcania et Slavia
Studi linguistici | Studies in Linguistics

Semestral journal

Head office Università Ca' Foscari Venezia | Dipartimento di Studi Linguistici e Culturali Comparati | Ca' Bernardo | Dorsoduro 3199, 30123 Venezia, Italia | balcaniaetslavia@unive.it

Publisher Edizioni Ca' Foscari | Fondazione Università Ca' Foscari | Dorsoduro 3246, 30123 Venezia, Italia | ecf@unive.it

Certificazione scientifica delle Opere pubblicate da Edizioni Ca' Foscari: tutti i saggi pubblicati hanno ottenuto il parere favorevole da parte di valutatori esperti della materia, attraverso un processo di revisione anonima sotto la responsabilità del Comitato scientifico della rivista. La valutazione è stata condotta in aderenza ai criteri scientifici ed editoriali di Edizioni Ca' Foscari.
Scientific certification of the works published by Edizioni Ca' Foscari: all essays published in this issue have received a favourable opinion by subject-matter experts, through an anonymous peer review process under the responsibility of the Advisory Board of the journal. The evaluations were conducted in adherence to the scientific and editorial criteria established by Edizioni Ca' Foscari.

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – Giugno 2022
e-ISSN 2785-3187

Sommario

URL https://edizionicafoscari.unive.it/en/edizioni4/riviste/balcania-et-slavia/2022/1/
DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/01

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – June 2022

Introduction

Iliyana Krapova
Svetlana Nistratova
Luisa Ruvoletto
Giuseppina Turano
Università Ca' Foscari Venezia, Italia

The two issues of 2022 are dedicated to Ukrainian linguistics and consist of contributions written (with one exception) by Ukrainian scholars. The eleven articles included in them range from areas as diverse as Ukrainian phonology, morphology, semantics, syntax, sociolinguistics, history of the language. It is our intention to present a panoramic overview of some more recent studies representative of each of these linguistic fields. Apart from contributing to the dissemination of research on the Ukrainian language, we as editors have decided to include Ukranian-only contributions in the 2022 volume of BeS as a sign of our support and closeness to Ukrainian intellectuals and scholars in such a dramatic moment in history. We side with all colleagues and academics around the world in condemning the war and we express our firm conviction that use of military force cannot and should not be used for resolving political issues.

The first issue of *Balcania et Sla*via 2022 contains five articles.

Anastasiia Kryzhanivska's article "The Beginnings: Russian-Ukrainian conflict in European, Ukrainian, and Russian media in 2014-2015" presents the findings of a corpus-based analysis of the first stage of the Russian war on Ukraine and discusses the political style of its representation in the Russian, Ukrainian and European media of the time. This study identifies the key actors in the conflict by collecting the most frequent collocations and connotations reflecting attitudes towards these actors and differing as to mediatic source and coverage.

In his article "Le minoranze nazionali e i gruppi etnici in Ucraina come parte della questione linguistico-identitaria" (National Mi-

norities and Ethnic Groups in Ukraine as Part of the Linguistic Identity Question) Oleg Rumyantsev aims at illustrating the linguistic situation of national minorities and ethnic groups in independent Ukraine. It describes the historical context in which minority groups in Ukraine were formed, as well as the main language identity issues that Ukraine had to face before and after 1991. The socio-political dynamics in which minorities lived in the first decades after 1991 are described. The main part outlines the situation of major minorities, provides data concerning the variation of specific groups and underlines how these numerical fluctuations have affected the linguistic situation of the country. The article takes into consideration statistical data, scientific articles and monographs on the subject, as well as publications in the mass media.

The article by Svitlana Sokolova "Білінгвізм в Україні і проблеми національної ідентичності" (Bilingualism in Ukraine and the Problems of National Identity) is also dedicated to an important identity conflict from the perspective of bilingualism. The article clarifies the terminological basis of the study of bilingualism in Ukraine and discusses the theoretical ramifications of concepts like mono-, bi- and polylingualism, dominant language, etc. Based on the results of the 2001 census and a statistically significant mass survey in 2017, the author analyses the features of ethnic and linguistic self-identification of Ukrainian citizens in the early twentieth century also in terms of regional specificity. The author also reports the first results of an online survey of Internally Displaced Persons (IDP) and offers a discussion of the considerable shift in language consciousness on the part of Russian-speaking citizens of Ukraine as a result of the war.

Maksym O. Vakulenko offers a contribution regarding romanization of non-Latin alphabets, including that of Ukrainian, which is supposed to ensure full equivalence of source and transliterated texts. The title of the article is "Ізоморфна латинізація староукраїнських і новоукраїнських текстів: від історичної писемної спадщини до сучасних лінгвістичних технологій" (Isomorphic Transliteration into the Latin Script of Old Ukrainian and Modern Ukrainian Texts: From the Historical Written Heritage to the Present Linguistic Technologies).

The author analyses the Old Ukrainian and New Ukrainian alphabets and proposes a system of their isomorphic (simple-correspondent) transliteration into the Latin script, which is necessary for the effective inclusion of Ukraine in international cooperation in the field of information and linguistic technologies, preservation of historical written monuments, development of multilingual corpus linguistics and computational lexicography. Particular attention is paid to the letters that, during the historical development of the Ukrainian language, have had different readings, particularly г, є, и, ъ, ь. Tables of transliteration and re-transliteration cover the Ukrainian alphabets from the middle of the fourteenth century to the present.

The article by Olena Ponomareva "Early Latin Loanwords in Modern Ukrainian and the Question of Toponymic Replications" is dedicated to the issue of the dating of the Latin borrowings into Ukrainian. The author shows that ancient Latinisms are most frequent in Ukrainian vocabulary as compared to the rest of Slavic languages and uses historical and toponymic data to argue that some early loanwords from Latin in Slavic can be traced back to the period of Late Antiquity and attest to a linguistic continuity in the area possibly through the mediation of Romance languages and Polish.

We would like to thank all contributors who did their best to respect the deadlines in spite of the difficult circumstances in which they had to prepare their papers for publication. We also wish to thank our peer-reviewers who helped us with generosity and dedication, and in particular, Laura Orazi from the University of Macerata for her invaluable help in ensuring our contacts with the authors in Ukraine.

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – Giugno 2022

The Beginnings: Russian-Ukrainian War in European, Ukrainian, and Russian Media in 2014-15

Anastasiia Kryzhanivska
Bowling Green State University, USA

Abstract This article presents the findings of a corpus-based analysis of the first stage of the Russian war on Ukraine and its representation in Russian, Ukrainian and European media in 2014-15. The study presents the key actors of the conflict by looking at the most frequent words and attitudes towards these actors in different media sources.

Keywords Russian-Ukrainian war. Conflict. Corpus analysis. Media.

Peer review

Submitted 2022-07-12
Accepted 2022-10-26
Published 2022-12-15

Citation Kryzhanivska, A. (2022). “The Beginnings: Russian-Ukrainian War in European, Ukrainian, and Russian Media in 2014-15”. *Balcania et Slavia*, 2(1), 9-26.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/01/001

1 Introduction

The media has the power to create, shape, and change public opinion. At the same time, it is also created and shaped by the community (Bell 1991; Lukin 2019). In war or conflict discourse the power of media is crucial because it affects the country's image on the international stage and the public mood and atmosphere in the country by establishing and reproducing ideology (Chiluwa 2022; Lukin, 2019). The ongoing Russian war on Ukraine has not suddenly started on February 24, 2022, and the first acts of current aggression against Ukraine could be seen in 2014. By focusing on the Russian-Ukrainian conflict in 2014-15, I present the key actors of the conflict and attitude toward them by looking at the most frequent words in op-eds of different media sources (European/UK – *The Guardian*, Ukrainian – *TSN*, and Russian – *RT*). The present study seeks to determine whether this war and its key actors were viewed and discussed differently in Russian, Ukrainian, and European media, and whether media sources reflected particular attitudes toward the conflict. This research is important to understand the effect of the rhetoric around the war at its start.

2 Literature Review

The present study covers the beginning of the ongoing Russian war on Ukraine and its representation in Russian, Ukrainian and European media, using the following publications as a methodological foundation. This literature review comprises an overview of relevant media corpus-based and corpus-assisted studies on international war or conflict discourse and a critical analysis of news articles on the Russian-Ukrainian war. These studies are used as a theoretical framework, although some of them focus on different political conflicts.

Previous research emphasises the inextricable link between language and ideology (Chiluwa 2022; Lukin 2019): "language is always ideological, and ideology depends on language" (Lukin 2019, 16). Therefore, understanding ideology is impossible without analysing language. A comparative analysis of BBC and Al Jazeera (Timotjevic 2022) investigating the Israeli and Palestinian representations in the media discovered that in contesting narratives, despite the attempted neutrality of the BBC coverage, the socially more powerful side of the conflict is given preferential treatment therefore legitimising some actions of the Israeli side. Another way to justify the war or conflict is to linguistically separate *war* from the cruelty that comes with it (Lukin 2019). The word *war* can be avoided or replaced with an alternative that carries a positive connotation and its collocates are likely to "tend towards more taxonomic lexis, and less evaluative or emo-

tional lexis" (21) to depersonalise and detach the war from its victims. Similarly, in Kutter and Kantner (2012), the term *intervention*[1] was often replaced with words, such as *troops*, *forces*, *strikes*, and *attack*, which were regarded by authors as constituents of intervention. Further, deconstructing the war discourse through the Critical Discourse Studies lens reveals a set of strategies for conflict legitimation in society (Goulding 2022). Positive-self and negative-other representations as well as political argumentation may rationalize war without drawing attention to the violence it brings. In other words, a positive and superior image of 'self' antagonising the negative image of 'other' creates a need for conflict (Bicer, Brink, Camacho 2022; Partington 2015; Shaheen, Tarique 2022).

Analysis of collocations of the most frequent words in the media-based corpora in the conflict discourse may reveal the attitude these collocates represent (Kutter, Kantner 2012; Nisco 2013). For example, a corpus-based content analysis of humanitarian or military interventions by Kutter and Kantner (2012) identified frequent occurrences of *failures* or *incapacities* as collocates to the adjective *European* which shows a negative attitude towards the EU policy. Nisco (2013) concluded that in media representation of Arab Spring the same lexical items might collocate with different words and thereby reveal different attitudes in respect of key actors and actions of the conflict. Corpus-assisted comparative study of the representation of the *Arab world* in English media sources revealed negative stereotyping and association with violence, lack of democracy, and turmoil (Partington 2015).

Identifying frequent lexical items and personal names in comparative analyses can serve as an indication of the actors of the conflict and war. In research investigating perspectives on the Libyan civil war in 2011, Chen (2013) observed that both socialist (*China Daily*) and liberal (*The New York Times*) media sources had a frequent occurrence of the word *Qaddafi/Gadhafi*, which was interpreted as an indication of his key role in this conflict. At the same time, rare mention of *government* was suggested as evidence of the government's ineffective role in that war. In Partington (2015), a comparison of county names as keywords in UK and Arab newspapers indicated a greater conflict concentration in the *Arab world* as well as an important role of Egypt in the Arab world and the difficult relations between Turkey and the Arab world. The co-occurrence of countries with the names of countries that share similar views was observed in Kim (2014) investigating the image of North Korea in the US media. This corpus study revealed a pattern of co-occurrence of *North Korea* with *Iran*, *Iraq*, and *Cuba*. Even though historically, geograph-

1 Lexical items and collocates found through corpus analysis are italicised.

ically, or economically these countries do not have a lot in common, each of them to some degree experienced a conflict with the USA. Therefore, in conflict discourse, there is a tendency for the co-occurrence of country names with the names of countries that share similar political views.

Although the area of conflict and war media reporting analysis often examines the Arab Spring, Israeli-Palestinian, South-North Korean conflicts as well as conflicts in Iraq, and Afghanistan, a few of them involve Russian-Ukrainian war analysis.

Socio-political context and its effect on word meanings have been studied in an analysis of Russian and Ukrainian parliamentary debates at the beginning of 2014 (Karpenko-Seccombe 2021). Cross-linguistics corpus-assisted discourse analysis of the translation equivalents of *separatist* and *separatism* has shown the divergence in meanings of those words that illustrated the differences in ideologies of the two parliaments studied. A discourse of fascism was also notable (Karpenko-Seccombe 2020).

The study of representations of violence in President Poroshenko and President Putin's speeches revealed similar negative-other and positive-self identity portrayals to legitimise in-group members and their actions and criticise the opponent (Arcimavičienė 2020). Although the metaphorical styles of both presidents differ, they both use the Self vs Other dichotomy. To reinforce the idea of negative-other in the context of the Russian-Ukrainian conflict, emotionally negative blended words can be used (Beliaeva, Knoblock 2020): Putler = Putin + Hitler; putinomica = Putin + economics.

The discourse of negative-other and positive-self can also be observed in Jorge (2014). His research of the image of Ukrainians in the British *The Guardian* and Russian *RT News* suggested that *The Guardian* tends to describe EuroMaidan protest participants from the positive side, portraying them as heroes of revolutions who strive for justice and European values, when both Russian and Ukrainian governments in every possible way prevent them from achieving this goal. In addition, the Russian and Ukrainian governments are presented as those opposing the US in the political arena. *RT*, on the contrary, creates a demonic image of the rebels, emphasising their violent behaviour. Even though in *RT* they are still perceived as pro-European similarly to *The Guardian*, the connotation of it is negative. Besides, the roles of victims are assigned to the governments, with the role of villains left to the protesters.

3 Research Questions

The studies discussed above demonstrate that some corpus-based and corpus-assisted research has been conducted about conflict representation in media. However, the ongoing international disputes and the effect of media rhetoric on conflict development do not get enough attention from the linguistics perspective. By focusing on the Russian war on Ukraine, I hope to present the key actors at the start of the conflict by looking at the most frequent words and attitudes towards these actors in different media sources. The current research is conducted to bridge the gap between conflict media representation theory and the actual linguistic impact of news articles on the reader by answering the following questions:

- what are the most frequent words in op-eds in relationship to the Russian-Ukrainian war in European, Ukrainian, and Russian media in 2014-15?
- What do these words tell about the conflict in general or about actors of the war in particular?
- Who are the key actors of the Ukrainian-Russian war in 2014-15 from the point of view of different media sources?

4 Methodology

4.1 Corpus

For the current study, three mini-corpora were created consisting of op-ed articles published from August 2014 to March 2015 in three news sources: European – *The Guardian*, Ukrainian – *TSN*, and Russian – *RT*. In total, the corpus consists of 68 articles with 62,319 word tokens (*The Guardian* – 24 articles, 20,929 words; *TSN* – 23 articles, 20,647 words; *RT* – 21 articles, 20,743 words).

Similar to most recent corpus studies investigating war and conflict media representation (Bicer, Brink, Camacho 2022; Oktavianti, Adnan 2020; Sahlane 2022), the current study is confined to op-eds due to their communicative purpose and their sub-register which tends to explicitly articulate the author's opinion and attitude toward the issue in question. The op-ed section of periodicals represents the opinion genre and includes letters to the editor, leader articles/editorials, and commentaries (Bednarek, Caple 2012). Contrary to factual reports that are meant to be more objective, op-eds are articles with a stance (Biber, Conrad 2009). In addition to allowing for the subjective voice of an individual author, op-eds can display the official stance of a particular media source without identifying an author (Bednarek, Caple 2012, 41). Therefore, choosing op-ed articles for the current study allowed for investigating the attitudes towards

the first stage of the current Russian war on Ukraine in the media of different countries through the research of word frequency and word collocates.

4.2 Materials/Instruments

The articles were gathered from three websites: European/UK – *The Guardian* (http://www.theguardian.com/uk), Ukrainian – *TSN* (http://tsn.ua/), and Russian – *RT* (http://russian.rt.com/). A concordancer (AntConc) was used to organise lexical items and their co-text into concordance lines. An Excel spreadsheet was used to record the results of the analysis of the articles.

4.3 Procedure

The current paper is based on the methodology of corpus-assisted comparative discourse study (CADS) (Ancarno 2020; Partington, Duguid, Taylor 2013). While the four main data outputs in CADS are concordance lists, multi-word expression lists, keyword lists, and collocation lists (Ancarno 2020), the current study uses the latter two in combination with qualitative analysis. To build the corpus for this research, the researcher visited *The Guardian* and *RT* websites and entered "Ukraine" in the search box. Since the Ukrainian source uses *Ukraine* as a keyword anyway, to differentiate the articles about the Russian-Ukrainian conflict, for *TSN* search the investigator used the keyword *Russia* instead. The articles were sorted by date and filtered by genre (op-eds only). Only articles published from August 2014 through March 2015 were included in the corpora. The chosen period is frequently studied in literature (Knoblock 2020) and reflects the most drastic changes in the Ukrainian government at the start of the war (post-Revolution of Dignity, annexation of Crimea, occupation of Donbas region) and hence the position of the country in the international arena.

After finding relevant articles for all three mini-corpora to consist of no less than 20,000 words, they were put in separate text documents with UTF-8 coding to be used in the concordancer. First, the five most frequent lexical items from all three corpora were recorded. Additionally, the document included their twenty collocates with the highest parameters of frequency (how frequent is this collocate) and strength (how far in the sentence this collocate appears to the given lexical item). By looking at the data available, the researcher speculated on their significance in war/conflict discourse. Up to ten collocates out of twenty were chosen as the most significant ones and were represented in the analysis. For Russian and Ukrainian corpora,

all forms of the same nouns (nouns in different cases) were summed up and considered to be one lexical item. Then, the search included the proper names (names, places, countries, capitals, etc.) that are expected to appear in the corpus due to their immediate relevance to the Russian-Ukrainian conflict. Examples of their collocates were also recorded in an Excel spreadsheet. New blended words created by authors of *TSN* op-eds found corpus were added to the spreadsheet. Finally, data with the most frequent lexical items and their collocates was compared between *The Guardian*, *TSN*, and *RT*.

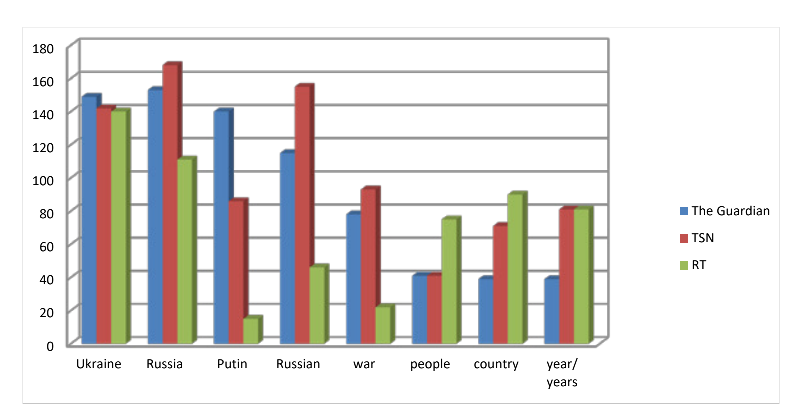
4.4 Type of Data

The resulting data type was concordance lines, collocate lines, and frequency counts of lexical items in three corpora. The five most frequent lexical items from each corpus and their collocates were recorded in a spreadsheet and analysed. Then, frequency counts of lexical items and collocations were compared across the websites; the collocations were analysed according to the tone and attitude they convey towards the Russian-Ukrainian conflict in 2014-15.

5 Results/Discussion

After compiling the corpus of 68 op-ed articles, the most frequent words were found using the Word List menu option in AntConc. Lexical items with the highest frequency of occurrences in *The Guardian*, *TSN*, and *RT* can be seen in the graph below.

Chart 1 The most frequent words comparison

The above graph shows that the most frequent lexical items in *The Guardian* and *TSN* coincide: *Ukraine*, *Russia*, *Putin*, *Russian*, and *war*.

However, *RT* suggests a slightly different sequence: *Ukraine*, *Russia*, *country*, *year/years* and *people*. Not surprisingly, *Ukraine* and *Russia* are considered key actors in all three sources, even though the number of occurrences of these words is not the same. *Russia* is the most frequently used lexical item in the Ukrainian source *TSN*; the adjective *Russian* takes second place. In *RT*, however, *Ukraine* is the most frequently mentioned word. For *The Guardian*, *Ukraine*, *Russia*, and *Putin* have approximately the same frequency. This analysis reveals that from the Ukrainian media perspective, *Russia*'s actions deserve the most attention. From the Russian perspective, on the contrary, *Ukraine* is the one that has to be mentioned the most. And *The Guardian*, as the third party, equally describes *Ukraine*, *Russia*, and Russian representative *Putin*.

Moreover, this comparison suggests that *RT* does not use the word *war* very often, unlike *The Guardian* and *TSN* where it is used at least three times more often. The reason for this big difference in the frequency of occurrences might be that the Russian-Ukrainian conflict in 2014-15 was not regarded as *war* in Russia. Even the full-scale invasion of Russia in 2022 is referred to in Russian media sources as a *special operation*. Therefore, we can observe how the Russian rhetoric of 2022 finds a precedent in the data collected in 2014-15. Russian op-ed articles in 2014-15 viewed the conflict as a misunderstanding between *countries* and *people*, not *war*. This point of view is also reflected in the frequency of use of these two lexical items. This lack of use of *war* serves as evidence of an attempt to separate the actions of the Russian government "from the stigmatized uses of violence" and instead focus on a "rational, purposeful [and] directed" type of war (Lukin 2019, 21); the term *special operation* is meant to "carry a positive loading" (Lukin 2019, 21), present it as a structured action (123) and rationalising abstraction, the benefits of which outweigh its costs (137-8).

Similarly to Chen (2013), it was assumed that rare mention of the *government* reveals the government's ineffective role in the conflict. Instead, the articles use personal names (places, people, etc.) to particularise the actions. In addition, instead of covering only the current state of affairs in the country, the Russian media tends to recollect events that happened in the past year(s). Assumptions about future turns of events can be made based on previous experiences and conflicts between Russia and other countries. This trend can also be observed in media sources in 2022 with some examples being "Russia never starts wars – it always ends them" or "What have you been doing for the past eight years?". The orchestrated use of terms in *RT* in 2014-15 becomes an ideological resource.

The collocates of the most frequent words in op-eds in 2014-15 with the highest parameters of frequency and strength introduced more detailed information about attitudes towards the Russian-Ukraini-

an conflict (see **table 1** below). The collocates include premodifiers of nominal group structure, verbal group elements, and nominal associations with both common and proper nouns (Lukin 2019).

Table 1 Most frequent words

The Guardian	***TSN***	***RT***
	collocates: Russia	
sanctions, confidence, wrecking, unproductive, unfriendly	power, Federal Security Service, against, war, troll, price	speech, relationship, information, partners, logic, claimed, Europe
	collocates: Ukraine	
forces, crisis, NATO, patriot, unacceptable, traumas, suffering, shortage	glory, beginning, war, territory, try, security, alone, difference, situation	extremist, fascist, dying, terror, collapse, system, defense
	collocates: Putin	
sanctions, must, war, regime, actions, paranoia	Kim Jong-il, collided with, Stalinism, archaic, imperialist, opposition, ethical	broaden, influence, method
	collocates: Russian	
soldier, troops, economy, border, propaganda, media, influence, fighting, weapons	soldier, troops, oil, military, zombie, mantras, Chechnya	
	collocates: war	
declared, third, isolation, God, Kosovo, cold, sovereign, civil	outcome, stop, phase, true, separatist, killed, holy, buried, victorious, art nouveau	fascism, civil, tiredness
	collocates: people	
		tragedy, millions, thousands, escaped, ashamed, exorcism, Maidan

This table shows collocates to the most frequent lexical items in three mini-corpora. Based on these results the following conclusions can be drawn:

1. *The Guardian* (European source) reflects the negative attitude to ambitious Russia (*sanctions*,[2] *unfriendly, confidence, Putin*) and expresses sympathy for Ukraine (*forces, crisis, NATO, patriot, unaccep-*

2 Underlined words are the most frequent collocates among all collocates in the group.

table, *traumas*, *suffering*, *shortage*). The Russian-Ukrainian conflict is blamed on Putin (*sanctions*, *must*, *war*, *regime*, *actions*, *paranoia*). Russia is viewed as a military aggressor with such collocates to *Russian* as *soldier*, *troops*, *economy*, *border*, *propaganda*, *media*, *influence*, *fighting*, and *weapons*. There is also a tendency for the acts of violence to be in the nominalised form: *wrecking*, *suffering*, *fighting* (Lukin 2019). Such grammatical forms do not overtly state the agents of the actions.

The word *propaganda* appears to be very common in describing Russian politics. The *war* between Russia and Ukraine is sometimes referred to as the *Third* World War because of the large number of parties involved in the conflict; at times it is also compared with the *cold war*. Even though Russia and Ukraine are two independent countries, European media still thinks about them as one nation when using the term *civil war*. The prevalence of this idea in *The Guardian* might demonstrate the preferential treatment of Russian rhetoric about brotherly nations (Knoblock 2020). The situation in *Kosovo* is frequently compared with the situation in Ukraine because of its common participant – Russia – and because the Kosovo War triggered the Russian narrative of an immediate threat from NATO (Bieber 2022).

Similarly to Kim (2014), the results have shown the co-occurrence of *Ukraine* or *Ukrainian* with the names of countries that share similar views on Russian and European policy. Surprisingly, *God* is frequently mentioned in relation to the conflict of 2014-15. It might be explained by the fact that even after several months of appealing for Europe's help in 2014, Ukraine was refused both humanitarian and military intervention. Perhaps, associating the military invasion of Russia with the *civil war* created an idea of "state-internal violence, the concept [that] does not have the sense of disorder" (Lukin 2019, 102); therefore, no significant support was provided. So, praying might have been the only option available as help at that time. Although significant shifts can be observed in moving away from some of these ideas in Europe (for example, the current war in 2022 is no longer compared to the civil war), reliance on God versus practical support is still prevalent in some European countries and communities. Lukin (2019) notes that the term *war* in OED Historical Thesaurus falls into the subcategory of "armed hostility" under the category of "society" which puts *war* in the same order as "morality" and "religion" (89). This might explain how war becomes a part of society as much as *God*.

2. *TSN* (Ukrainian source) represents *Russia* as an oppressor (*against*, *war*, *troll*, *price*), and *Ukraine* as a fighter doing his best (*glory*, *beginning*, *war*, *territory*, *try*, *security*, *alone*, *difference*, *situation*). Special emphasis is put on the word *alone* because Ukraine could not get any substantial help from other countries in 2014-15. It means that the

e-ISSN 2785-3187

Ukrainian government had to deal with the situation on its own. Putin is condemned and frequently compared with North Korean dictator *Kim Jong-Il*. The Ukrainian media in 2022 might be more likely to compare Putin to Hitler instead (this comparison was only occasionally used in 2014-15). Putin's presidency is described as *archaic*. *Stalinism*, *imperialist*, and *opposition* also reflect unfavourable attitudes to the Russian President and partially support the discourse of fascism found in Karpenko-Seccombe (2020). Collocates to *Russian* suggest the Russian image as an aggressor since most of them are associated with military action: *soldier*, *troops*, and *military*.

Ukrainian war with Russia in 2014-15 is compared to the situation in *Chechnya*. Interestingly, *zombies* and *mantras* are used to describe the effect of media propaganda on Russian citizens. The one-sided Russian opinion is constantly broadcasted in media like *mantras*, and people who believe in Russian propaganda are compared to *zombies*. *War* against Russia is represented as something to be proud of – a *holy* and *victorious* fight, where *war* takes positive connotation from its collocations (Lukin 2019). The most unexpected collocate to *war* was found to be *art nouveau* which accounts for the fact that protesting appears to be a new popular trend among Ukrainian citizens. At the same time, the government would rather *stop* it because hundreds of people are already *killed* and *buried*. Similarly to findings in Lukin (2019), these verbs reveal that *war* is closely associated with destruction and slaughter (88).

3. *RT* (Russian source) portrays *Russia* in 2014-15 as the country seeking partnership with Ukraine, presenting a new perspective never imaged in neither *The Guardian* nor *TSN*. Unlike European and Ukrainian sources, only neutral words were found as the collocates to *Russia* (*speech*, *relationship*, *information*, *partners*, *logic*, *claimed*, *Europe*). *Russian* collocates with items that can hardly be attributed to the conflict – *management*, *media*, *manufacturing*, *gas*, and *censorship*. Even *censorship* is presented in a positive light as a means of making sure media sources cover real facts and events. Putin is described as an active statesman who wants to *broaden* and *influence* other countries through innovative *method*s. This rhetoric somewhat evolved since 2014 and in 2022 it seeks to manifest Russia as a country saving the world from *fascism* and protecting the world from unlawful acts of the Ukrainian government which creates a "rightful intention" (Lukin 2019, 104) for violence and cultivating an idea of a just war (Bhatia 2005).

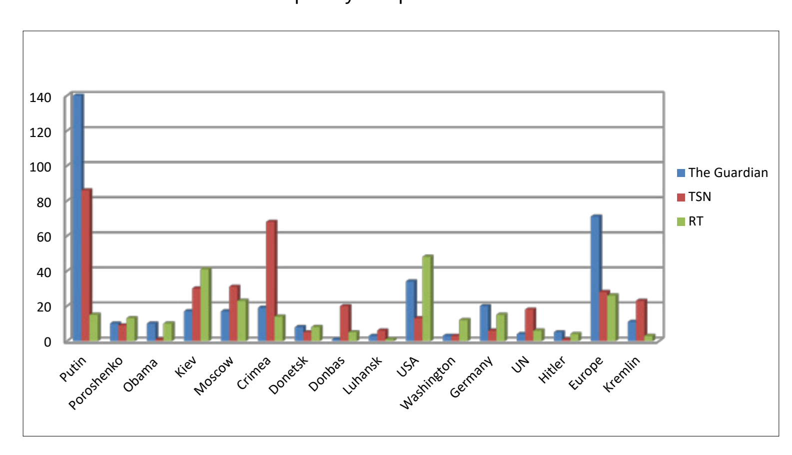
The onset of the rhetoric of saviours can be observed in Russian op-ed articles of 2014-15 that depict Ukraine as extremely dangerous by using lexical items of negative criticism – *extremist*, *fascist*, *dying*, *terror*, *collapse*, *system*, *defense*. Similar results were observed in Karpenko-Seccombe (2020). Moreover, the Russian-Ukrainian con-

flict and war are blamed on Ukraine. Describing the country as the land of *fascism* and presenting *war* as a necessary and unavoidable action (similarly to what is described in Shaheen, Tarique 2022 and Karpenko-Seccombe 2020) yet again creates legitimacy for war. On the other hand, *RT* sympathises with Ukrainian citizens, pointing out that as soon as the current government is *exorcised*, the life of Ukrainians will drastically improve. The possible solution Russia might suggest concerning the new government is to kindly offer their help and their system together with their President. Together these results indicate that the legitimisation of war in *RT* follows conflict discourse strategies (Goulding 2022; Arcimavičienė 2020): positive-self representation, negative-other representation, and argumentation of "striving toward some better state" (Lukin 2019, 105).

Considering that this rhetoric developed even further since 2014 and consolidated in Russian citizens' minds, the increase in approval of Putin's actions in 2022 becomes somewhat predictable (Nechepurenko 2022). Besides, the Ukrainian government changed twice since the analyzed articles were published. Yet, the idea of the Ukrainian government being *exorcised* is still prevalent in Russian media in 2022.

In addition to identifying the most frequent lexical items and their collocations, the current research analysed three mini-corpora in terms of the proper names (names, places, countries, capitals, etc.) that are expected to appear in op-eds due to their immediate relevance to the Russian-Ukrainian conflict. The following graph compares the use of personal names across three mini-corpora.

Chart 2 Personal names frequency comparison

The graph above shows that each media source represents the Russian-Ukrainian conflict in 2014-15 in relation to the respective coun-

e-ISSN 2785-3187

try. So, European *The Guardian* sees *Europe* among active participants; Ukrainian *TSN* considers *Crimea* to be crucial in the conflict; and Russian *RT* has *Moscow* among the top three actors. The more careful investigation of data, however, reveals the difference between how personal names are used in different contexts.

The most frequent personal name in *The Guardian* and *TSN* is *Putin*. The prevalent number of its occurrences tells that he is one of the key actors in the Russian-Ukrainian conflict. *RT*'s most frequent personal name is the *USA*. The media represents the US as a Ukrainian ally who will provide it with weapons and send humanitarian support. Even though the American government declined the Ukrainian appeal for help in 2014, the mere intention to do that in the past brought the United States into the foreground of *RT*'s discussion.

Kiev and *Moscow* are both very frequent personal names in all three corpora. It is also important to note that *The Guardian* uses exclusively the Russian spelling of the Ukrainian capital (Kiev) instead of the one preferred in Ukraine (Kyiv) therefore offering preferential rhetorical treatment to the more socially powerful side (Russian), similarly to findings in Timotjevic (2022). This conclusion is unexpected and suggests that the European community in 2014-15 somewhat supported the Russian rhetoric of Russians and Ukrainians being one nation with one language; hence – the Russian spelling of the Ukrainian capital and the idea of the *civil war*.

Another interesting finding is that *Kremlin* is sometimes used as a substitute for Moscow and the Russian government in *TSN*. The occurrence of this lexical item is twice more frequent in the Ukrainian source than in *The Guardian* and at least three times more frequent than in *RT*. Indeed, referring to either Russian President *Putin* or the Russian government in *Kremlin* is not very common on *RT*. It might be explained by the overall shifted focus of the Russian-Ukrainian conflict in Russian media so that attention is paid to *Europe*, the *USA*, and *Kiev* instead of the actions of the Russian government or *Moscow*. Another explanation might be offered by Lukin (2019) who observed that abstract geopolitical entities in a war context are used to “depersonalize[e] people whose decisions and actions wreaked this violence” (133).

Poroshenko (Ukrainian President in 2014) and *Obama* are almost equally mentioned across all three corpora (except *TSN*'s lower number of *Obama*) even though only one of them was directly connected to the events of 2014-15. It could be attributed to the fact that Poroshenko's presidency started in 2014, which does not make him responsible for the decisions made by the previous government. *Kiev* instead is a more general term to be used referring to the Ukrainian government that would equate the actions of the President with the intentions of the whole geopolitical entity.

An interesting correlation between *Donetsk*, *Luhansk*, and *Donbas* can be seen across three corpora. Only Ukrainian *TSN* acknowledges

e-ISSN 2785-3187

that the war in 2014-15 concerns the whole *Donbas* region, and not only particular parts of it, such as *Donetsk* and *Luhansk*. It speaks to the general awareness of the real situation in Eastern Ukraine. European and Russian media seems to separate *Donetsk* and *Luhansk* and single them out from other parts of the *Donbas* region; hence – limiting the military campaign to only those two cities. In reality, every village, town, and city at a close distance to Donetsk and Luhansk suffered no less than Donetsk and Luhansk in 2014-15. It is the reason why the umbrella term of conflict region is so frequent in *TSN*.

Germany in *The Guardian* and *RT* is mentioned almost equally. The co-text of this lexical item is very different, though. *The Guardian* nominates *Germany* as the most influential country representing the European Union. But *RT* describes it as a Ukrainian ally along with the *USA*. Even though the German government expressed its sincere concern about the situation in Ukraine, no significant action was undertaken in 2014-15. The historical name of *Hitler*, traditionally associated with Germany during Second World War, was found in European and Russian sources. *The Guardian* compared Putin to *Hitler*, saying their methods of taking over the territory are very similar. However common this comparison in Ukraine is, only one occurrence of 'Hitler' was found in *TSN*. At the same time, *RT* mentions *Hitler* as a response to the comparison of *Putin* to *Hitler*, usually impersonalising and passivising the accusation ("it is said that…"; "Putin is compared to…", etc.). By giving textual prominence to passive constructions, *RT* attempts to "mak[e] war a form of happening rather than action that extends to, and impacts, outside of itself" (Lukin 2019, 85). This comparison has become even more prominent in 2022.

The distinguishing feature of the Ukrainian writing style was found to be the creative use of language, specifically the use of blended names (Beliaeva, Knoblock 2020). The proof of this statement was also found in op-eds from the Ukrainian source. Some of them include the following:

Krymnaš – 'Crimea-is-ours'
Krymčej – 'Crimea-is-whose'
Krymvaš – 'Crimea-is-yours'

These terms refer to the annexed area in Southern Ukraine – Crimea. They were coined after Moscow's frequent claims that *Crimea is Russian*. The repetition of the *Crimea-is-ours* phrase in 2014-15 by the Russian government led to the appearance of a whole range of similar expressions that aim to ridicule that the Crimean lack of a self-sustaining economy and heavy reliance on mainland Ukraine for electricity and fresh water is no longer a Ukrainian problem. These expressions might also be intended to motivate the Russian government to take care of the territory if they claim it to be theirs.

One of the most common ways of creating new words is attaching affixes to the nouns that would not be combined otherwise. This is how the following terms were coined:

nedorespublika – 'fail-to-be-republic'
nedoreferendum – 'fail-to-be-referendum'
nedoekonomika – 'fail-to-be-economy'

The above terms all refer to Ukraine's Donbas (eastern) region. This territory was claimed to be independent of Ukraine to join Russian Federation in the future. But neither the Russian nor Ukrainian governments recognised it as an independent state in 2014-15. The affix *nedo-* is used sarcastically to show that even though *Donetsk* and *Luhansk* self-declared themselves as independent republics with their *referendums* and *economy*, the rest of the world still did not see them as such.

The other, not less interesting, way to use the language creatively is to combine the roots of the words as in the following example: 'Putinomics' = Putin + economics. This emotionally negative blend is a loan from English 'reiganomics' = Reagan + economics (Beliaeva, Knoblock 2020) which is used sarcastically to single out the special way of dealing with economic affairs attributed only to President Putin. No equivalents to any of the new words in *TSN* were found neither in *The Guardian* nor in *RT*.

6 Conclusion

Based on the above results, it appears that the most frequent lexical items concerning the Russian-Ukrainian conflict in op-eds in *The Guardian* and *TSN* are: *Ukraine*, *Russia*, *Putin*, *Russian*, and *war*. The most frequent words in *RT* are *Ukraine*, *Russia*, *people*, *country*, and *year/years*. These words and their collocates indeed describe the attitude of media sources towards the Russian war on Ukraine. Moreover, the key actors of the conflict are as follows:

- in *The Guardian*: Putin, Europe, USA, Germany, Crimea, Kiev, Moscow, Kremlin;
- in *TSN*: Putin, Crimea, Kiev, Moscow, Europe, Kremlin, UN;
- in *RT*: USA, Kiev, Europe, Moscow, Germany, Putin, Crimea.

Even though three mini-corpora included only 62,319 word tokens in 68 articles from three media sources, the results show the difference in the war media coverage in different countries in 2014-15. These results also show that the justification for the current full-scale invasion of Russia in February 2022 has been carefully constructed in Russian media in advance. The portrayal of the Ukrainian govern-

ment as *fascist* on *RT* in 2014-15 has created a way for the population to not only stay compliant with government decisions but also actively approve of and support the military invasion of the independent and sovereign neighbouring country. It also serves as evidence that "a site, territory or people are first colonized by words and names before being physically occupied by soldiers" (Bhatia 2005, 13-14). The long-term effects of this Russian rhetoric have paved the way for the current aggression by legitimising the war (Lukin 2019) which once again proves the importance of media in shaping public opinion, especially if a government censors all media sources except the ones allowed and crafted by the state.

Further research should be undertaken to investigate the shift of Ukrainian, Russian, and European rhetoric before 2014 as well as after the full-scale invasion of Russia. In order to develop a full picture of the portrayal of the Russian war on Ukraine, additional studies can investigate similar questions with a larger corpus, as well as compare the corpus of op-eds with the corpus of news reports. Such a comparison might reveal different results due to the difference in writing styles in op-ed articles and news reports. A further study of the effect of spelling of proper names (e.g. *Kiev* vs *Kyiv*) is also recommended. Finally, research can consider investigating the war in the US media sources and its place in media coverage in other countries and regions.

Bibliography

Ancarno, C. (2020). "Corpus-Assisted Discourse Studies". De Fina, A.; Georgakopoulou, A. (eds), *The Cambridge Handbook of Discourse Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 165-85. https://doi.org/10.1017/9781108348195.

Arcimavičienė, L. (2020). "Metaphor, Identity and Conflict in Political Discourse: A Case Study of President Poroshenko and President Putin's Speeches". Knoblock 2020, 45-64. https://doi.org/10.5040/9781350098633.0007.

Bell, A. (1991). *Language of News Media*. Oxford: Blackwell. https://doi.org/10.5040/9781350063747.

Bednarek, M.; Caple, H. (2012). *News Discourse*. London: Continuum.

Beliaeva, N.; Knoblock, N. (2020). "Blended Names in the Discussions of the Ukrainian Crisis". Knoblock 2020, 83-100. https://doi.org/10.5040/9781350098633.0009.

Bhatia, M. (2005). "Fighting Words: Naming Terrorists, Bandits, Rebels and Other Violent Actors". *Third World Quarterly*, 26(1), 5-22. https://www.jstor.org/stable/3993760.

Biber, D.; Conrad, S. (2009). *Register, Genre, and Style*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511814358.

Bicer, E.; Brink, L.; Camacho, A. (2022). "The Construction of Threat of 'Islamist terrorism' in German Newspapers". Chiluwa 2022, 47-68. https://doi-org.ezproxy.bgsu.edu/10.1017/9781009064057.

Bieber, F. (2022). "The Long Shadow of the 1999 Kosovo War". *Comparative Southeast European Studies*, 70(2), 181-8. https://doi.org/10.1515/soeu-2022-0025.

Chen, S. (2013). "Corpus Linguistics in Critical Discourse Analysis: A Case Study on News Reports of the 2011 Libyan Civil War". *Stream: Culture/Politics/Technology*, 5(1). https://doi.org/10.21810/strm.v5i1.77.

Chiluwa, I. (ed.). (2022). *Discourse, Media, and Conflict: Examining War and Resolution in the News*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781009064057.

Goulding, S. (2022). "Against a Hard-Earned Peace: (De)legitimation Discourses of Political Violence in Online Press Statements of Dissident Republicans in Post-Conflict Northern Ireland". Chiluwa 2022, 162-93. https://doi.org/10.1017/9781009064057.009.

Jorge, T. (2014). *Media's Symbolic Power: RT and The Guardian's Discursive Construction of the Euromaidan Protests and Crimean Annexation* [MA thesis]. Aalborg Universitet. http://projekter.aau.dk/projekter/files/201799562/Euromaidan_and_Crimean_Masther_thesis.pdf

Karpenko-Seccombe, T. (2020). "Discourses of Conflict: Cross-linguistic corpus-assisted comparative discourse study of Russian and Ukrainian parliamentary debates of 2014".Knoblock 2020, 11-44. https://doi.org/10.5040/9781350098633.0006.

Karpenko-Seccombe, T. (2021). "Separatism: A Cross-linguistic Corpus-Assisted Study of Word-Meaning Development in a Time of Conflict". *Corpora*, 16(3), 379-416. https://doi.org/10.3366/cor.2021.0228.

Kim, K.H. (2014). "Examining US News Media Discourses About North Korea: A Corpus-Based Critical Discourse Analysis". *Discourse & Society*, 25(2), 221-44. https://doi.org/10.1177/0957926513516043.

Knoblock, N. (ed.) (2020). *Language of Conflict: Discourses of the Ukrainian Crisis*. London: Bloomsbury Academic. https://doi.org/10.5040/9781350098633.

Kutter, A.; Kantner, C. (2012). *Corpus-Based Content Analysis: A Method for Investigating News Coverage on War and Intervention*. Stuttgart: Stuttgart University. http://www.uni- stuttgart.de/soz/ib/forschung/IRWorkingPapers/IROWP_Series_2012_1_Kutter_Kantner_ Corpus-Based_Content_Analysis.pdf.

Lukin, A. (2019). *War and its Ideologies: A Social-Semiotic Theory and Description*. Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-13-0996-0

Nechepurenko, I. (2022). "Faced with Foreign Pressure, Russians Rally Around Putin, Poll Shows". *The New York Times*. https://www.nytimes.com/2022/03/31/world/europe/putin-approval-rating-russia.html.

Nisco, M.C. (2013). "Reporting the 2011 London Riots: A Corpus-Based Discourse Analysis of Agency And Participants". Hardie, A.; Love R. (eds), *Corpus Linguistics 2013: Abstract Book*. Lancaster: UCREL: University of Lancaster, 228-30. http://ucrel.lancs.ac.uk/cl2013/doc/CL2013-ABSTRACT-BOOK.pdf.

Oktavianti, I.; Adnan, A. (2020). "A Corpus Study of Verbs in Opinion Articles of the Jakarta Post and the Relation with Text Characteristics". *English Language Teaching Educational Journal*, 3(2), 108-17. https://doi.org/10.12928/eltej.v3i2.2158.

Partington, A. (2015). "Corpus-Assisted Comparative Case Studies of Representations of the Arab World." Baker, P.; McEnery, T. (eds), *Corpora and Discourse Studies*. London: Palgrave Macmillan, 220-43. https://doi.org/10.1057/9781137431738.0015.

Partington, A.; Duguid, A.; Taylor, C. (2013). *Patterns and Meanings in Discourse: Theory and Practice in Corpus-Assisted Discourse Studies (CADS)*. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/scl.55.

Sahlane, A. (2022). "Covering the War on Iraq". Chiluwa 2022, 93-116. https://doi.org/10.1017/9781009064057.006.

Shaheen, L.; Tarique, M. (2022). "From Peace Talks for Military Operation: Pakistani Newspapers' Representation of the TTP Conflict". Chiluwa 2022, 278-99. https://doi.org/10.1017/9781009064057.014.

Timotjevic, J. (2022). "The Historical Context in Media Narratives in Search of Peaceful Resolution of the Israel-Palestine Conflict: A Comparative Study of BBC and Al Jazeera". Chiluwa 2022, 257-77. https://doi.org/10.1017/9781009064057.013.

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – June 2022

Le minoranze nazionali e i gruppi etnici in Ucraina come parte della questione linguistico-identitaria

Oleg Rumyantsev
Università degli Studi di Palermo, Italia

Abstract The article aims at illustrating the linguistic situation of national minorities and ethnic groups in independent Ukraine. It describes the historical context in which minority groups in Ukraine were formed, as well as the main language identity issues that Ukraine had to face before and after 1991. The socio-political dynamics in which minorities lived in the first decades after 1991 are described. The main part outlines the situation of major minorities, provides data concerning the variation of specific groups and underlines how these numerical fluctuations have affected the linguistic situation of the country. The article takes into consideration statistical data, scientific articles and monographs on the subject, as well as publications in the mass media.

Keywords Minorities. Ukraine. Mother tongue. Assimilation. Identity.

Peer review

Submitted 2022-08-23
Accepted 2022-10-26
Published 2022-12-15

Open access

Citation Rumyantsev, O. (2022). "Le minoranze nazionali e i gruppi etnici in Ucraina come parte della questione linguistico-identitaria". *Balcania et Slavia*, 2(1), 27-50.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/01/002

1 Premessa

«Per tutti i popoli, il criterio più importante della differenziazione etnica è la lingua» (Jakubova 2004, 121).[1] Nel mondo contemporaneo, in cui le migrazioni, le guerre, i confini mobili e altri fenomeni storici, geografici e politici hanno provocato e continuano a provocare varie forme di deriva linguistica, questa affermazione si realizza con ampi margini di relatività, mentre la sua assolutizzazione può arrivare a provocare conflitti con pesanti perdite umane. L'esempio più recente è dato dall'attacco militare russo contro la popolazione ucraina, dove a causa della strumentalizzazione dell'affinità linguistica «the Russian Federation continues to use the situation of Russian as a minority language in Ukraine as a pretext for aggression» (Council of Europe 2022).[2] La pretesa di difendere la popolazione russofona, la cui presenza in Ucraina è dovuta alla plurisecolare e violenta russificazione effettuata per mano dello stato russo, nonché a una prolungata politica di colonizzazione, è l'esempio della facilità con cui un'ideologia violenta può trasformare l'identificazione linguistica in un'arma: si assiste allo sprigionamento dei «peggiori istinti xenofobi, per giustificare in partenza il loro ruolo di generoso *pacemaker* di un Centro, 'costretto' ad intervenire con le armi per 'placare' i conflitti» (Pachlovska 2001, 119).

Questa tragedia sta toccando non solo l'etnia ucraina, ma anche le numerose minoranze etniche presenti nel Paese. Molte di loro risiedono nelle zone più vulnerabili e sono costrette in questo momento alla fuga o alla resistenza in condizioni ai limiti della mera sopravvivenza. Ci interroghiamo se a seguito di questa catastrofe umana si potrà più parlare di una ricchezza etnica in Ucraina e se la ricostruzione futura potrà ripristinare la vita delle singole comunità. Il nostro obiettivo è quello di presentare la componente multiculturale presente nell'Ucraina pre-bellica, soffermandoci in particolare sulle problematiche linguistiche delle minoranze nazionali e dei gruppi etnici.

1 Tutte le traduzioni sono dell'Autore.

2 Come sottolineato dagli esperti della Carta europea delle lingue regionali o minoritarie: «The Committee of Experts recalls that, in accordance with Article 5 of the Charter, nothing in it 'may be interpreted as implying any right to engage in any activity or perform any action in contravention of the purposes of the Charter of the United Nations or other obligations under international law, including the principle of the sovereignty and territorial integrity of States'» (Council of Europe 2022).

e-ISSN 2785-3187

2 Cenni sulle origini delle minoranze in Ucraina e sulle peculiarità del periodo sovietico

Come è noto, una minoranza nazionale si autodefinisce in modo soggettivo, a differenza del gruppo etnico, che viene definito in base a tratti culturali oggettivi. Il mondo accademico ucraino qualifica come appartenenti a una minoranza quei cittadini che si considerano diversi dall'etnia maggioritaria della nazione-titolare e che maturano durante il proprio percorso storico la necessità di ottenere dei diritti collettivi indispensabili a conservare e riprodurre le proprie peculiarità identitarie (Jakubova 2011, 486). La minoranza è racchiusa in determinati confini politici: nel caso ucraino quindi parliamo del territorio dello Stato sovrano internazionalmente riconosciuto dopo l'atto d'indipendenza del 1991.

La comparsa delle comunità etniche nel territorio ucraino avviene in diverse epoche e per diverse ragioni storiche, geografiche e politiche. Le zone delle steppe centrali e sud-orientali vennero colonizzate prevalentemente all'epoca dell'Impero russo a partire dal XVIII secolo, per ragioni militari e/o economiche, e, oltre la predominante componente ucraino-cosacca, si registrano insediamenti di varie popolazioni: russa, germanica, slavo-balcanica e altre. Alla fondazione, risalente alla metà del XVIII secolo, della Nuova Serbia (nella odierna regione Kyrovohrads'ka) e della Slavo-Serbia (nelle odierne regioni di Donec'k e Luhans'k),[3] dove si stanziarono serbi, croati, montenegrini, moldavi bulgari e altri popoli, seguirono i manifesti di Caterina II del 1762 e 1763, che aprirono la strada alla colonizzazione delle steppe sopra il Mar Nero e il Mare d'Azov. Oltre ai bulgari che arrivarono nell'odierna regione di Odesa,[4] e oltre ai polacchi che si trasferirono nell'area di Cherson e Odesa, la colonizzazione era composta prevalentemente da tedeschi, in gran parte mennoniti, che si insediarono nella regione di Zaporižžja e in altre zone della steppa, dagli svedesi, provenienti prevalentemente dall'isola di Dagö (attualmente Hiiumaa, in Estonia), che fondarono una loro colonia, Gammalsvenskby (attualmente nel villaggio ucraino Zmiïvka), dai greci provenienti dalla Crimea, che fondarono Mariupol e conquistarono il monopolio del commercio di Odesa, e dagli armeni, provenienti dalla Crimea a dal Caucaso. Inoltre, arrivarono molti moldavi, albanesi ed ebrei, nonché alcuni gruppi minoritari di origine latina, provenienti dalla Svizzera, dall'Italia e dalla Francia (Bahalij 1920,

3 A fronte di massicci flussi migratori, noti in serbo come *Seobe*, ovvero *migrazioni*, argomento di ricerche e di opere letterarie (cf. l'omonima opera di M.Crnjanski), il numero dei serbi in Ucraina oggi è esiguo: 623 nel 2001, di cui 219 di madrelingua serba, altri prevalentemente russofoni e ucrainofoni.

4 Qui e altrove si propone la traslitterazione fonetica del termine ucraino Одеса.

Balcania et Slavia
2, 1, 2022, 27-50
e-ISSN 2785-3187

76-88). Le minoranze dell'Ucraina dell'ovest e del centro sono tradizionalmente stanziate in questi territori: alcune di esse, come i moldavi, i rumeni, gli ungheresi e i gagauzi, occupano zone di confine con il proprio nucleo etnonazionale di riferimento e popolano i rispettivi territori in modo compatto; altre minoranze, come gli ebrei e gli armeni, si sono integrate nella popolazione urbana. Ai tempi dell'impero, le varie nazionalità avevano un trattamento diverso dal punto di vista culturale e religioso: ad alcune era concesso di seguire uno sviluppo indipendente (come i tedeschi e, per ovvie ragioni, i russi), alcune si assimilavano più velocemente per motivi linguistici, culturali e/o religiosi (come i greci e i bulgari), alcune conservavano la propria identità subendo nel frattempo pressioni di natura religiosa (si vedano i cechi e i polacchi), altre venivano esplicitamente limitate nel proprio sviluppo culturale (è il caso della comunità ebraica) ecc. (Jakubova 1998, 23-4).

In epoca sovietica lo sviluppo delle minoranze è stato segnato dal decennio dell'indigenizzazione (ucr. *korenyzacija*) e dalla successiva russificazione che si interrompe direttamente solo con il crollo dell'impero russo-sovietico, proseguendo in modo latente anche nelle fasi successive. Il decreto del Consiglio dei commissari del popolo della Repubblica Ucraina Socialista Sovietica «Misure per garantire l'uguaglianza delle lingue e per l'aiuto allo sviluppo della lingua ucraina» del 1 agosto 1923, che attuava le risoluzioni del XII congresso del Partito comunista sovietico (bolscevico), segnò l'inizio dell'indigenizzazione nella Repubblica Ucraina Sovietica ed era una logica e voluta conseguenza delle aspirazioni sia della nazione ucraina sia delle minoranze presenti nel suo territorio. L'approccio della classe dirigente era tuttavia prevalentemente formale e la realizzazione di tali aspirazioni fu condizionata da diversi ostacoli, tra cui il latente sciovinismo russo (Dzjuba 1971; Jakubova 2004a, 122).

Le etnie minoritarie, definite dal Partito come retrograde, partivano spesso da una condizione socio-culturale penalizzante, dovuta ai processi di integrazione consolidati in precedenza. Prima della rivoluzione, infatti, nel territorio ucraino l'alfabetizzazione in lingua russa era più diffusa tra gli ebrei (70%), seguiti da greci e tedeschi (62,4% in entrambi i casi), russi (55,5%), polacchi (48,04%); l'alfabetizzazione degli ucraini era ferma al 33,2%. Tra gli alfabetizzati, l'uso scritto della propria lingua era diffuso tra il 94,5% dei russi, il 94,2% dei tedeschi, il 62% dei polacchi, il 60,6% degli ebrei, ma tra i greci questo dato scendeva al 2,7%, mentre i dati riguardanti tatari, moldavi, rom e altre comunità minoritarie registrano cifre ancora più basse (Jakubova 1998, 25-6).

Per illustrare nel dettaglio il processo di indigenizzazione prendiamo il caso dei greci di Mariupol. Comunità prevalentemente contadina, nel XX secolo non possedevano l'uso scritto della propria lingua e già alla fine del XIX secolo la lingua parlata prevalente era il

russo, soprattutto dopo il passaggio dell'ufficio liturgico dal greco al russo nel 1878. Intorno alla metà degli anni Venti del XX secolo già usavano il cirillico russo per trascrivere il proprio idioma, assai diverso dal neogreco. Le parlate dei greci di Mariupol prima del 1928 non erano studiate. I rapporti con la Grecia erano politicamente problematici, e l'atteggiamento passivo e/o ostile della minoranza stessa (spesso più propensa allo studio del russo per ragioni pratiche) vanificarono il processo di ellenizzazione. Così lo studio del neogreco, che procedeva a stenti, senza letteratura né docenti qualificati, senza la giusta considerazione della specificità delle parlate dei greci locali, viene interrotto nel 1938, in concomitanza con le purghe che colpirono i sostenitori della codifica della variante locale del greco. Nel 1969 il greco mariupolitano verrà definitivamente codificato in caratteri cirillici (Jakubova 2004a, 123-6; 2004b, 81-6).

Se si considerano i dati statistici, i risultati dell'indigenizzazione possono sembrare incoraggianti: nell'anno scolastico 1926-27 nel territorio ucraino si contavano 354 scuole polacche, 620 tedesche, 369 ebree, 74 bulgare, 20 tatare, 17 moldave, 16 ceche, 15 greche, 7 armene, 2 assiriache, 1 svedese; nel frattempo altri dati ribadiscono che solo nelle scuole tedesche, polacche ed ebraiche l'istruzione era realmente impartita nella lingua materna. Ufficialmente nel 1928-29 il 100% dei bambini appartenenti alle minoranze tedesca, ebrea, greca, polacca e russa ricevevano l'istruzione nelle scuole create per la rispettiva comunità (per un confronto, lo stesso dato per gli ucraini era pari a 81,5% nel territorio della Repubblica Ucraina); nel frattempo l'80,3% dei greci, il 38,2% dei polacchi, il 36,1% degli ebrei, il 35,2% degli armeni, il 23,8% dei russi, il 10,9% dei bulgari, il 6,6% dei tedeschi studiavano in una lingua diversa da quella materna. Sebbene esistessero numerosi enti culturali, sebbene uscisse la stampa periodica in ebraico, tedesco, polacco, bulgaro, moldavo, oltre che in russo, l'assimilazione linguistica delle minoranze (esclusi i russi) era implacabile (Jakubova 1998, 28-31). L'indigenizzazione viene interrotta nel 1933, mentre con il decreto del 20 aprile 1938 sull'«Apprendimento obbligatorio della lingua russa nelle scuole non russe in Ucraina» si avvia ufficialmente la fase della russificazione. A partire da questo momento, le problematiche legate alla situazione linguistico-culturale degli ucraini in Ucraina e delle minoranze vengono ignorate e sottaciute (Jakubova 1999, 51-2).

Dopo la Seconda guerra mondiale, la russificazione procede celata dall'internazionalizzazione: con lo slogan dell'avvicinamento dei popoli sovietici, veniva tolto lo spazio vitale alle lingue nazionali nelle varie repubbliche. La russificazione riguardava tutti gli ambiti dell'uso linguistico, l'istruzione e la stampa in primo luogo. La libera scelta della lingua di studio a scuola era una concessione democratica di facciata, in quanto l'istruzione universitaria era in russo e la scelta della lingua nei livelli di istruzione inferiore era condizionata da

questo fatto; la mancanza di una reale scelta della lingua d'insegnamento viene confermata dalle proteste dei genitori, i quali assistono alla russificazione dei propri figli già a partire dalla scuola materna (Dzjuba 1971, 141-5, 187-8, 210-11). La medesima problematica era condivisa anche dalle altre repubbliche sovietiche, ma l'Ucraina era oggetto di una maggiore pressione, visto che «aveva uno status privilegiato, quello di essere il terreno di un permanente pericolo nazionalista» (Dzjuba 2021, 84). L'intensificarsi della colonizzazione dell'Ucraina completò il quadro: dal 1959 al 1989 il numero dei russi in Ucraina crebbe da 2 a 4,6 milioni di persone, ovvero dal 6,5% al 12% (Kyl'čyc'kyj 2004, 109). Fa la sua comparsa il fenomeno linguistico del *suržyk*, una forma di ucraino degradato a causa dell'emarginazione sociale, annoverabile fra le conseguenze della russificazione linguistica e culturale del Paese (Carpinelli 2019, 90). Nell'articolo dal titolo emblematico «Ucraini come minoranza in patria», Oxana Pachlovska esprime una seria preoccupazione per gli scenari futuri della Nazione, in cui per secoli ha avuto luogo

> una sempre più totale colonizzazione del Paese, una massiccia immigrazione russa a seguito della russificazione amministrativa, militare e linguistica di estese zone dell'Ucraina, e la conseguente deportazione o/e fuga di vasti strati di popolazione autoctona perseguitata, per non dire delle incessanti proibizioni della lingua e della cultura ucraina. (2001, 129)

Se prima del 1986 le conflittualità interetniche non venivano discusse pubblicamente, nella seconda metà degli anni Ottanta le politiche del Partito perdevano attualità. Si assiste alla riabilitazione dei popoli e degli attivisti repressi, all'organizzazione di enti sociali e culturali, alla nascita di nuove prospettive politico-statali. Nel 1989 la legge «Sulle lingue nella Repubblica Ucraina socialista Sovietica» sanciva l'ucraino come lingua di Stato e garantiva l'uso e lo sviluppo linguistico di tutti i popoli del Paese. Nello stesso anno comparve, come potente alternativa al vuoto sempre più pronunciato del Partito Comunicata, il Movimento Popolare dell'Ucraina (*Narodnyj Ruch Ukraïny*), mentre tra il 1988 e 1990 nacquero le organizzazioni nazionali delle principali minoranze ucraine (Mironova 2017, 23-6).

e-ISSN 2785-3187

3 L'Ucraina indipendente e le sue minoranze: problematiche principali

Se prima della caduta dell'URSS gli ucraini in Ucraina dovevano lottare per i propri diritti linguistici e culturali, dopo l'indipendenza, in un contesto nel quale la cultura nazionale doveva ancora emanciparsi e la lingua nazionale iniziare a funzionare come lingua di Stato, si apre la questione della minoranza russa e della popolazione russificata, ovvero dei russofoni ucraini e di altre nazionalità. È da tener presente che l'Ucraina ha garantito i diritti politici ai russofoni monolingui, a differenza dei Paesi Baltici, ad esempio. Non soddisfatta di ciò, la rispettiva minoranza ha preteso anche il riconoscimento dello status ufficiale alla lingua russa. In questa fase, nel primo decennio dell'indipendenza, in Ucraina si forma, accanto alla nazione ucraina propriamente detta, un sentimento quasi-nazionale dei russofoni che continuavano a considerarsi una maggioranza (post-)sovietica, piuttosto che una minoranza ucraina. Una «minoranza schiacciante», l'ha definita efficacemente un intellettuale bielorusso, Janka Bryl' (Radevyč-Vynnyc'kyj 2013, 62).

> Una serie di organizzazioni filorusse, sostenute dall'estero, pretende di riconoscere ai russi in Ucraina lo status di nazione costituente, ritenendo che lo status di minoranza sia umiliante e discriminatorio per i russi. (Kyl'čyc'kyj 2004, 110)

La necessità di affrontare le problematiche legate alla minoranza russa condizionerà notevolmente i rapporti tra lo Stato ucraino e le altre minoranze.

Dopo l'indipendenza, nella società civile nasce l'interesse per le culture minoritarie presenti sul territorio nazionale: numerose pubblicazioni di carattere storico, analitico o statistico, pubblicate in questo periodo,[5] raccontano della ricchezza etnica del Paese, vengono presentate le minoranze e le etnie, la loro organizzazione, i dati numerici. Negli ambienti accademici vengono compiuti studi sulla multiculturalità dell'Ucraina e su alcune minoranze: tra il 1991 e il 2007 si registrano 40 ricerche di dottorato sul tema (Jakubova 2007, 386-7).

Secondo il censimento del 2001, l'ultimo a cui possiamo fare riferimento, le nazionalità e le etnie diverse da quella ucraina superava-

5 Oltre ai volumi indicati nella bibliografia finale, segnaliamo le edizioni seguenti sull'argomento: *Nacional'ni menšyny Ukraïny u XX stolitti: polityko-pravovyj aspekt* (2000). Kyïv: Ipiend; Rafal's'kyj, O.O. (2000). *Nacional'ni menšyny Ukraïny u XX stolitti: Istoriohrafičnyj narys*. Kyïv: Poljus; Kotyhorenko, V.O. (2004). *Etnični protyriččja i konflikty v sučasnik Ukraïni: politolohičnyj koncept*. Kyïv: Svitohljad; Vynnyčenko, I.; Marcenjuk, R. (uporjad.) (2006). *Nacional'ni menšyny Ukraïny: istorija ta sučasnist'*. Kyïv: MAUP.

no le 130 unità e contavano 10.757.456 persone, pari al 22,2% della popolazione.[6] A seguito della diffusione di questi dati nella società si instaura l'ambiguo mito dell''Ucraina dei 134 popoli' (proprio questa quantità, per quanto ci risulti approssimativa, entra in circolazione): il numero figura nella stampa, nei progetti europei ecc.[7] Nasce dunque anche la necessità di dare una giusta dimensione socioculturale a questa varietà, sempre più nota al lettore ucraino.

Un'insigne studiosa dell'Accademia delle Scienze dell'Ucraina, l'etnologa Valentyna Borysenko, spiega dalle pagine della stampa governativa che il multiculturalismo etnico è insito in ogni Paese. Menziona, inoltre, il concetto di Stato nazionale applicabile, secondo i criteri dell'ONU e dell'UNESCO, nel caso in cui più del 67% della popolazione si dichiari della medesima nazionalità. Secondo tali criteri, l'Ucraina rientrerebbe in questa tipologia di Stati. Le principali comunità etniche, prosegue la studiosa, includono russi, bielorussi, moldavi, bulgari, ungheresi, romeni e polacchi, ma anche delle comunità più piccole come ebrei, armeni, greci, tatari, rom, azeri, tedeschi e gagauzi. L'Ucraina si è sempre presa cura delle proprie minoranze, afferma, ma avverte che il mito dell'Ucraina plurinazionale è stato impostato in seguito alle politiche anti-ucraine del potere sovietico, volte a smontare la compattezza nazionale del Paese. Critica i politici che sfruttano le questioni nazionali per aumentare il proprio indice di gradimento:

6 Riportiamo qui, a titolo illustrativo, l'elenco delle minoranze ed etnie sul territorio ucraino che secondo il censimento del 2001 superavano mille persone: abazi, abcasi, adighi, afgani, agul, albanesi, aleuti, altaici, americani, arabi, armeni, assiri, austriaci, avari, azeri, balcari, baschiri, belgi, bielorussi, bulgari, buriati, cabardi, calmucchi, canadesi, caracalpachi, carachi, caraimi, careliani, ceceni, cechi, cileni, cinesi, circassi, ciukci, ciuvani, ciuvasci, coreani, coriachi, croati, cubani, cumucchi (kumyki), curdi, darguini, dolgani, dungani, enci (samoiedi), eschimesi, estoni, eveni (lamuti), evenki (tungusi), finlandesi, francesi, gagauzi, georgiani, giapponesi, greci, ebrei, ebrei dell'Asia Centrale (buchari), ebrei caucasici della montagna (juhuro), ebrei georgiani, indiani d'India, inglesi, ingusci, italiani, itelmeni, izoriani, jukaghiri, kazaki, ket, kirghisi, komi, komi-permiacchi, krymchaki, khakassi, khalkha (dialetto mongolo), khanti (ostiachi), laki, lettoni, lezghini, lituani, livoni, mansi, mari, moldavi, mordvini, nanai (hezhen), neghidal, nentsi, nganasani, nivkh, nogai, olandesi, orok, oroci, ossezi, pachistani, persiani, polacchi, rom, rumeni, russi, rutuli di Daghestan, sacha (iacuzi), saiani (sojoti, shor), sami (lapponi), selcupi, serbi, slovacchi, spagnoli, svedesi, tabasarani, tagiki, talisci, tatari, tatari di Crimea, tati, tedeschi, tofalari, tsakhur (caxur), turchi, turchi mescheziani, turkmeni, tuva, udeghe, udi, udmurti, uiguri, ungheresi, uzbeki, ulchi (nani), vietnamiti, vepsi.

7 Riportiamo alcuni riferimenti: «Ukraïna bahatonacional'na: 134 nacional'ni menšyny i korinni narody». *Radio Svoboda*, 16 gennaio 2015. https://www.radiosvoboda.org/a/26798268.html; «Startuje nova informacijna kampanija 'Homada bez upredžen''». *Consiglio d'Europa*, Kyïv, 21 agosto 2021. https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/a-new-information-campaign-society-without-prejudices-is-launched; «Projekt Rady Jevropy. Posylennja zachystu nacional'nych menšyn, vključajučy romiv, ta mov menšyn v Ukraïni – faza II». *Bjuleten'*, settembre 2021. https://rm.coe.int/newsletter-2021-4-ua/1680a40234.

e-ISSN 2785-3187

> Invece di promuovere l'integrazione delle culture dei gruppi etnici nella società ucraina, di educare al rispetto per i valori culturali degli ucraini, alcuni politici si ostinano a ignorare le minacce alla statalità ucraina promuovendo il mito dei 134 'popoli' inventati, promuovendo una esagerata plurietnicità. (Borysenko 2017)

L'opinione della studiosa riflette le problematiche inerenti alla transizione post-coloniale, in cui la stessa cultura e lingua ucraina cercano di ridefinire un proprio spazio:

> Solo la storia oggettiva dell'Ucraina, l'integrazione nella società ucraina dei gruppi etnici presenti, lo sviluppo della cultura e della lingua ucraina porteranno all'armonia interetnica nello Stato. Gli ucraini continueranno a essere tolleranti verso le esigenze culturali di tutti i gruppi etnici, anche quelli piccoli, e in cambio si aspettano il rispetto reciproco per la propria lingua e cultura. (Borysenko 2017)

Obiettivo di questo articolo non è fornire una valutazione dell'effettiva situazione giuridica inerente ai diritti collettivi delle minoranze in Ucraina, questione già esposta in altre pubblicazioni (Besters-Dilger 2010; Carpinelli 2019). È giusto, tuttavia, riportare il dato secondo cui nel primo decennio d'indipendenza in Ucraina si registrano segni tangibili della rinascita etnica delle minoranze: nel Paese funzionavano circa 1.700 organizzazioni di carattere etnico, circa 1.200 gruppi folcloristici etnici, 188 edizioni periodiche nelle lingue delle minoranze o destinate a esse (dato del 2003), edizioni di manuali e monografie in lingua, edizioni radio e televisive (Jevtuch 2004, 16-17). Era presente l'insegnamento scolastico delle lingue minoritarie e la formazione dei docenti per le lingue principali (Borysenko 2017; Jevtuch 2010, 16-17; Kalynovs'ka 2010, 202-4). Tutto questo testimonia non solo la rinascita delle minoranze in corso, ma anche la realizzazione dei loro diritti, sebbene diverse comunità, che vivono nei primi anni Novanta una intensa fase di rinascita nazional-culturale, abbiano avanzato nei confronti dello Stato ucraino richieste che non sempre si possono definire corrette e/o moderate (Kocur 2019, 147-68).

È da segnalare anche che negli anni Novanta, quando il Paese attraversava una pesante crisi economico-sociale, le questioni legate all'identità linguistica e culturale erano tra quelle meno importanti per le stesse minoranze, mentre al primo posto vi erano questioni di carattere economico-sociale (Orlov 2001, 91). Il Governo, da parte sua, nei primi 15 anni del suo operato dava priorità all'impostazione del funzionamento della lingua ucraina come lingua di Stato, una misura indispensabile nella situazione specifica dell'Ucraina del tempo. In questa fase, quindi, le politiche linguistiche nei confronti delle minoranze non venivano considerate prioritarie (Kulyk 2010, 25-7). Nel frattempo, il Partito delle Regioni, principale forza politica filorussa,

usava la formula della «protezione della lingua russa e delle minoranze nazionali», ribadendo il ruolo privilegiato della minoranza russa (Radevyč-Vynnyc'kyj 2013, 63-5). Malgrado ciò, l'elettorato delle minoranze era fortemente condizionato dal punto di vista sia territoriale che ideologico: così, numerose minoranze della Crimea (greci, ebrei, armeni, tedeschi, polacchi, bulgari, caraimi e altri) hanno sostenuto il suddetto partito filorusso, mentre altri, soprattutto i tatari di Crimea, e paradossalmente anche molti russi, sostenevano V. Juščenko e la coalizione 'arancione'; le comunità ungherese e rumena erano politicamente diversificate, i polacchi nell'occidente ucraino erano prevalentemente filo-europei, e in generale l'elettorato etnicamente diverso era molto disomogeneo (Kocur 2019, 258-77). E mentre il Governo ucraino continuava a essere concentrato sul problema binario ucraino-russo, le forze filorusse, sfruttando la questione della presunta plurinazionalità di alcune regioni (Donbas in particolare), aumentavano il proprio elettorato:

> In questa situazione alcune altre minoranze [diverse da quella russa], essendo influenzate dalla propaganda russa, venivano incluse dal Cremlino nel contingente russofono dell'Ucraina e usate per un'ulteriore destabilizzazione. (Kocur 2019, 432)

Un tema particolarmente discusso è l'applicazione in Ucraina della Carta europea delle lingue regionali o minoritarie, la cui attuazione è stata già criticata da diversi studiosi ucraini ed europei. L'applicazione delle sue norme non solo non ha migliorato la situazione di molte minoranze, ma ha anche minato le posizioni dell'ucraino come lingua di Stato rafforzando ulteriormente la posizione già dominante della lingua russa (Besters-Dilger 2013, 16; Kulyk 2010, 31-6). L'attuazione delle norme della Carta ha avuto come presupposto l'esistenza di una situazione di tipo statico, che non teneva conto del retroscena storico-culturale. I dati sono stati ricavati dal censimento, mentre le minoranze si lamentavano che nei censimenti i numeri risultavano regolarmente inferiori rispetto a quelli reali (Besters-Dilger 2013, 16). La Carta assegnava diritti alle 13 minoranze maggioritarie (bielorussa, bulgara, gagauza, greca, ebrea, moldava, polacca, rumena, russa, slovacca, tedesca, ungherese e ai tatari della Crimea), ovvero quelle meno bisognose di tutela, mentre numerosi gruppi minoritari erano esclusi, ad esempio i rom, oppure le minoranze in via di estinzione dei caraimi e dei kymchaki. La legge di Kivalov-Kolesničenko 5029-VI del 2012 «Sui principi della politica linguistica statale» ha esteso i diritti a 18 minoranze, includendo il ruteno (rusyno) nella sua codifica slovacca.[8]

8 Sul tema del cosiddetto 'rutenismo politico' (ucr. *polityčne rusynstvo*) cf. Myšanyč, 2013.

Riepilogando, all'inizio del nuovo secolo l'Ucraina si è trovata a dover affrontare la questione politicizzata dei diritti della minoranza russa, ad assumersi le responsabilità delle minoranze che avevano un reale bisogno di supporto nel processo di riproduzione della loro cultura, e a rispettare nel frattempo i diritti degli ucraini ucrainofoni. Una questione delicata era rappresentata dal bilinguismo 'lingua-madre vs russo' di molte minoranze, che ora veniva sostituito da quello 'lingua-madre vs ucraino', fatto che creava comprensibili difficoltà. Alcuni politici, rappresentanti di minoranze nazionali, sostenevano l'attribuzione dello status di lingua ufficiale al russo, in quanto ritenevano che la parificazione delle lingue ucraina e russa avrebbe aperto la strada alla realizzazione dei diritti delle minoranze diverse da quella russa (Kulyk 2010, 42-3). Insomma, le minoranze dimostrarono in varie occasioni di sentirsi ostaggio della questione linguistica ucraino-russa irrisolta.

In relazione alla situazione linguistica del Paese in generale, la diffusa russofonia nella comunicazione quotidiana sembra risultare un dato di fatto: ciò è ampiamente confermato dalle ricerche sociolinguistiche svolte nel passato (Besters-Dilger 2010). L'ultima inchiesta riguardante la questione linguistica in Ucraina di cui disponiamo è del 19 marzo 2022: solo il 48% dei cittadini usa solo l'ucraino in casa, mentre il 33% usa sia l'ucraino che il russo, e il 18% solo il russo, dati che confermano ancora una volta un ruolo importante del russo nella comunicazione (anche escludendo i territori della Crimea e le parti occupate del Donbas), come effetto della russificazione avanzata del Paese. Nel frattempo, dal settembre 2021 al marzo 2022 il numero di coloro che sono convinti che l'ucraino debba essere l'unica lingua di Stato è aumentato dal 65% al 83%. Un dato interessante riguarda il fatto che solo il 12% dei cittadini attualmente ritiene che la questione dei rapporti linguistici tra l'ucraino e il russo sia una minaccia reale alla pace e sicurezza in Ucraina; il 19% riconosce l'esistenza del problema, mentre il 67% continua a sostenere che in Ucraina non ci sono problemi di carattere linguistico tra gli ucrainofoni e i russofoni (Sociolohična hrupa Rejtyn 2022). È curioso osservare come, pur trovandosi in guerra, la gran parte della popolazione ucraina continua a insistere sull'assenza di problemi linguistici interni, mentre il Cremlino ha mosso la guerra contro l'Ucraina sostenendo il contrario (Council of Europe 2022).

Balcania et Slavia
2, 1, 2022, 27-50
e-ISSN 2785-3187

4 L'impatto delle minoranze nazionali e dei gruppi etnici sulla situazione linguistica dell'Ucraina indipendente

Il meccanismo di russificazione, avviato durante la dominazione russo-imperiale e perfezionato nel periodo sovietico, riguarda anche le minoranze nazionali e i gruppi etnici dell'Ucraina, spesso ancora più vulnerabili degli ucraini stessi in questo ambito. La percentuale di coloro che all'interno di una determinata comunità si identificano con la propria lingua madre varia notevolmente da una minoranza all'altra. Diversi gruppi sono russificati o ucrainizzati dalla nascita e ciò ha avuto un'influenza importante sulla situazione linguistica dell'intero Paese:

> Un altro fattore sottovalutato è la situazione culturale di molte minoranze nazionali: lo scarso sostegno e la disattenzione nei loro confronti trasformano la loro russofonia in una sorta di 'contributo' forzato alla russificazione dell'Ucraina. (Dzjuba 2021, 94)

Di seguito riportiamo una tabella, basata sui risultati del censimento del 2001, riguardante le minoranze nazionali più numerose che illustra tendenze assai differenti (in grassetto è indicata la maggioranza assoluta o relativa):

Tabella 1 Lingua materna degli appartenenti alle minoranze linguistiche in Ucraina (2001)

Nazionalità	**Lingua madre**		
	Lingua della minoranza (%)	**Ucraino (%)**	**Russo (%)**
Armeni	50	5	43
Azeri	52	7	37
Bielorussi	20	17	62.5
Bulgari	64	5	30
Cechi	20	42	36
Gagauzi	71	3	18
Georgiani	53	4	29
Greci	6	5	88
Ebrei	3	13.5	83
Karaimi	5	13	70
Krymčaki	17	10	65
Moldavi	70	10	17
Polacchi	13	71	16
Rom	45	21	13
Rumeni	92	6	1
Slovacchi	41	42	5
Tatari	35	4,5	59

Nazionalità	**Lingua madre**		
	Lingua della minoranza (%)	**Ucraino (%)**	**Russo (%)**
Tatari di Crimea	92		6
Tedeschi	12	22	64
Ungheresi	95	3	1

La maggior parte delle minoranze, a esclusione di quelle territorialmente compatte e lontane dal confine russo (es. rumeni e ungheresi), ha subito una forte russificazione e in molti casi il russo è considerato la lingua-madre per una maggioranza relativa o assoluta. Alcune minoranze hanno conservato meglio la propria lingua, mentre un numero limitato è stato ucrainizzato linguisticamente. Analizziamo la situazione di alcune minoranze tenendo conto della tendenza demografica per ogni singolo caso.

La dinamica numerica delle minoranze viene rilevata dal confronto tra i censimenti del 1989 (l'ultimo dell'URSS) e del 2001 (il primo e l'ultimo per l'Ucraina indipendente). Prendiamo in considerazione le comunità che superano mille persone, tranne che per alcuni casi specifici. Specifichiamo ulteriormente che i numeri trattati riguardano la lingua materna, e non la lingua usata nella comunicazione.

Sebbene la popolazione totale del Paese in questo arco di tempo sia scesa da 51.452.034 a 48.457.100 abitanti, il numero dei madrelingua ucraini è rimasto sostanzialmente stabile (37.419.053 nel 1989 contro 37.541.100 nel 2001), quindi è aumentato in punti percentuali dal 72,7% al 77,8% rispetto alla popolazione totale.[9] Il fenomeno della massiccia emigrazione verso altre nazioni nel corso dell'ultimo decennio del XX secolo fa pensare che questa stabilità numerica sia dovuta all'aumento di coloro che hanno deciso cambiare la propria nazionalità e per ragioni identitarie definirsi ucraini, senza cambiare il proprio codice linguistico (Kul'čyc'kyj 2004, 110). Tra i cittadini di nazionalità ucraina identifica la propria lingua madre nell'ucraino l'85,2%, pari al 67% della popolazione totale del Paese.

Cala invece il numero degli altri slavo-orientali, ovvero dei russi (da 11.355.582 a 8.334.141, cioè dal 22,1% al 17,3% della popolazione totale) e dei bielorussi (da 440.045 a 275.763). Considerata l'alta identificazione con la propria lingua madre dei russi (95,9% nel 2001) e l'alto numero dei bielorussi di lingua madre russa (62,5% nel 2001), lo spazio della lingua russa si è ridotto ulteriormente.

9 In questo paragrafo facciamo riferimento ai risultati ufficiali dei censimenti: *Deržavna služba statystyky. Vseukraïns'kyj perepys naselennja* (http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_en.asp). Per non appesantire il testo, non inseriamo il riferimento dopo ogni dato numerico, salvo i casi in cui il dato o il rispettivo commento sono citati da fonte diversa.

e-ISSN 2785-3187

Prendiamo i casi di altri popoli che si identificano in maggioranza con la lingua della propria etnia. Alcuni ricercatori parlano di riacquisizione dell'identità nazionale per diversi popoli tradizionalmente presenti nel territorio ucraino, come ungheresi, rumeni, gagauzi, greci e altri (Orlov 2001, 93). A livello quantitativo sembra aumentare solo la quantità dei rumeni: da 134.825 a 150.989. Questa minoranza risiede nella regione di Černivci e, in quantità minore, in Transcarpazia. Nel frattempo, è diminuito drasticamente il numero dei moldavi, residenti prevalentemente della regione di Odesa: da 324.525 a 258.619. I due processi sono correlati, in quanto in Ucraina ha avuto luogo il processo di 'rumenizzazione' dei moldavi (Kyjak 2001, 328-9). Il numero degli ungheresi che popolano le zone adiacenti al confine tra l'Ungheria e la Transcarpazia ucraina è diminuito da 163.111 a 156.66 persone a causa della migrazione verso l'Ungheria (Jevtuch 2004, 166-7). Le comunità rumena e ungherese sono territorialmente compatte e conservano i loro usi linguistici, grazie anche all'alto numero degli enti scolastici.

Nella regione di Odesa, particolarmente multietnica, soprattutto nella regione storica di Budžak, è presente la comunità bulgara: nonostante la russificazione avanzata, circa due terzi della comunità considerano il bulgaro la loro lingua madre. Il numero dei bulgari diminuisce da 233.800 a 204.574 abitanti. Rimane sostanzialmente invariata la quantità dei gagauzi (31.967 contro 31.923), il cui nucleo principale si trova in Moldova, mentre in Ucraina sono presenti nelle zone adiacenti del Budžak; la lingua dei gagauzi appartiene al sottogruppo turco delle lingue altaiche, mentre la loro confessione è cristiano-ortodossa. Sempre in Budžak, ma anche a Zaporižžja, abitano piccole comunità compatte di albanesi (3.343 nel 1989; 3.308 nel 2001); il 52% di essi considera lingua madre l'albanese, che però si distanzia notevolmente dall'albanese letterario contemporaneo.

Nel caso di moldavi, bulgari, rumeni, ungheresi e gagauzi si tratta di comunità tradizionalmente presenti nelle terre ucraine, poco russificate o poco ucrainizzate, in graduale diminuzione, mentre per quanto riguarda le popolazioni caucasiche si registra un notevole aumento negli anni Novanta: dal 1989 al 2001, a causa della massiccia migrazione economica nello spazio post-sovietico, il numero di armeni in Ucraina cresce da 54.200 a 99.894, quello degli azeri da 36.961 a 45.176, e quello dei georgiani da 23.540 a 34.199. Una situazione simile riguarda i ceceni, il cui numero aumenta da 1.844 a 2.877 unità. Tutte le nazionalità caucasiche nominate, essendo in parte di recente formazione, introducono le loro lingue nazionali, ma sfruttano la conoscenza del russo come supporto alla loro mobilità sociale, e si stanziano prevalentemente nelle regioni del sud-est dell'Ucraina, oltre che nella capitale, contribuendo così all'ampliamento dello spazio di comunicazione russofono (Orlov 2001, 93).

Se i popoli caucasici, soprattutto armeni, erano già presenti storicamente sul territorio ucraino (in particolare a Leopoli), in questo periodo si formano alcuni gruppi di recente immigrazione. Questi migranti, nati nei rispettivi paesi, nella maggioranza sono madrelingua del proprio idioma etnico. Stiamo parlando, ad esempio, dei turchi, il cui numero aumenta da 262 a 8.844 unità. Compaiono anche i turchi mescheziani (336 nel 2001) trasferirtisi in Ucraina dall'Uzbekistan (Orlov 2001, 93). Il numero dei curdi passa da 238 a 2.088. Cresce il numero delle diaspore moderne degli arabi (da 1.240 a 6.575) e dei cinesi (da 679 a 2.213). Dal punto di vista linguistico, queste comunità in Ucraina apprendono prevalentemente una lingua russa impoverita, diventando così sia vittime che artefici di una nuova russificazione (Dzjuba 2021, 94).

Un caso diverso è rappresentano dai tatari di Crimea, la cui quantità cresce bruscamente dalle 46.807 alle 248.193 unità a causa del massiccio rientro della comunità politicamente riabilitata in Crimea dalla Federazione Russa. Pur avendo un'altissima percentuale di madrelingua i tatari, anche nella penisola massicciamente colonizzata dai russi dopo la Seconda guerra mondiale, venivano integrati in un ambiente prevalentemente russofono. Nel 2021 la minoranza ottiene lo status di popolazione autoctona dell'Ucraina, in quanto formatasi nella penisola di Crimea, e dunque distinta da altri gruppi minoritari: lo status di popolazione autoctona è definito in base alla percezione soggettiva, ma, a differenza di una minoranza nazionale, i popoli autoctoni non fanno riferimento a uno Stato nazionale estero e non hanno il diritto alla formazione di un proprio Stato nazionale (Slin'ko 2018, 9-10; Zakon 2021).

Dello status di popolazione autoctona godono attualmente altre due comunità: i caraimi, popolazione del gruppo turcofono e di religione derivata dal giudaismo ortodosso, la cui già esigua quantità scende da 1.404 a 1.196 unità, delle quali 931 di madrelingua russa; i krymchaki, popolazione del gruppo turcofono professante il giudaismo, il cui numero scende da 679 a 406 unità, delle quali 263 di madrelingua russa. La differenza fondamentale tra i due gruppi consiste nel fatto che mentre i primi non erano ritenuti ebrei dai nazisti tedeschi e sono, quindi, sopravvissuti allo sterminio, i secondi sono stati massacrati in massa in Crimea nel 1942 (Jevtuch 2004, 111-20).

Molti rom, concentrati prevalentemente in Transcarpazia e nelle regioni meridionali, hanno conservato la loro lingua madre. Il loro numero è relativamente stabile: 47.917 nel 1989, 47.587 nel 2001. Il 21% di essi considera l'ucraino lingua madre: in questo caso, evidentemente, si tratta di quella parte che abita nelle zone dei Carpazi.

Come testimoniano molti casi, la quantità di quelle minoranze che considerano in maggioranza la loro lingua madre il russo o l'ucraino è strettamente legata anche al fattore geografico. Un caso statisticamente microscopico è rappresentato da due subetnie ebraiche:

e-ISSN 2785-3187

si tratta della situazione linguistica degli ebrei della montagna (166 persone nel 2001) e degli ebrei georgiani (108 persone). I rappresentanti del primo gruppo sono presenti a Kyïv, nella regione di Donec'k e nelle regioni sud-orientali, e la gran parte di essi considera il russo la propria lingua madre (121 persone). Il secondo gruppo è presente nella regione Chmel'nyc'ka (quindi nell'occidente del Paese), a Kyïv e nel sud-est; la maggioranza (64%), ovvero 70 persone, considera l'ucraino lingua madre (Jevtuch 2004, 226-9).

Tra i gruppi nazionali minoritari, la cui maggioranza assoluta o relativa dichiara di essere di madrelingua ucraina, ci sono le popolazioni del ceppo slavo-occidentale. Oltre alla maggior vicinanza linguistica all'ucraino, il fattore territoriale ha svolto in questo un ruolo importante. I polacchi, storicamente presenti nei territori dell'ucraina occidentale e centrale, sono una delle comunità numericamente più imponenti, sebbene in calo numerico: il loro numero scende da 219.179 a 144.130, prevalentemente a causa dell'emigrazione. Nel 2001 i due terzi di essi erano presenti tra le regioni di Žytomyr, Chmel'nyc'kyj, Leopoli e la capitale, quindi nelle zone ucrainofone. Il 71% di essi (102.268 unità) considerano l'ucraino lingua madre; il 15,6% il russo, il 12,9% il polacco (Jevtuch 2004, 136-43).

Gli slovacchi erano 7.943 nel 1998 e 6.397 nel 2001: nell'ultimo censimento la quantità di coloro che considerano l'ucraino e lo slovacco lingua madre era praticamente identica: il 41,7% contro il 41,2%. Essi popolano i territori della Transcarpazia, ovvero la zona contigua al confine ucraino-slovacco (Jevtuch 2004, 157-60). Infine, i cechi sono presenti a Kyïv, Žytomyr e in altre zone dell'Ucraina. Il loro numero diminuisce da 9.122 a 5.917 unità. La loro presenza in Ucraina è dovuta ai flussi migratori della seconda metà del XIX secolo. Il 42,3% di loro (2.503 persone) è di madrelingua ucraina, il 36,2% di madrelingua russa, il 20,1% di madrelingua ceca (Jevtuch 2004, 171-4).

Gli altri casi di ucrainofonia sono numericamente ininfluenti, ma non meno curiosi. Ad esempio, i vepsi, popolazione ugro-finnica originaria dalla Carelia, 281 persone nel 2001, di cui il 66% (186 persone) indica l'ucraino come lingua madre; il 22% indica il russo, il 3% la propria lingua. Non formano una comunità territorialmente compatta, ma sembra linguisticamente deducibile che molti di loro vivano in Ucraina centro-occidentale (Jevtuch 2004, 212). Oppure i dungani, affini agli sacha (o jakuty), 133 persone nel 2001 linguisticamente assimilate: 74 di loro di madrelingua ucraina e 49 di madrelingua russa.

Un'attenzione a parte meritano gli svedesi ucraini. Presenti nelle terre ucraine a partire dal XVIII secolo a seguito della colonizzazione promossa dall'Impero russo, nel 2001 sono solo 188 persone e sono concentrati prevalentemente vicino a Cherson, nelle zone rurali ucrainofone intorno al fiume Niprò. Il 64,9% di essi (122 persone) considera l'ucraino lingua madre (il 32% lo svedese, il 28% il russo). L'ucrainofonia degli svedesi di Cherson diventa una testimonianza

del fatto che questa regione meridionale, dove si suppone che il russo sia ampiamente presente, è in realtà anche ucrainofona e porta le minoranze proprio verso questa lingua (Jevtuch 2004, 320-2).

Rimanendo nell'ambito delle popolazioni germaniche, passiamo alle minoranze assimilate dall'ambiente russofono e vediamo il caso dei tedeschi, il cui numero scende da 37.849 a 33.302 unità. Il 64% è di madrelingua russa. Negli anni Novanta erano stanziati nelle regioni di Dnipropetrovs'k, Donec'k, Odesa, Transcarpazia, Crimea, Zaporižžja, Luhans'k, Charkiv, Cherson, Mykolaïv, ovvero prevalentemente nelle regioni sud-orientali, e ciò spiega la loro situazione linguistica (Vynnyčenko 2000, 15-16).

La situazione dei greci, il cui numero scende da 98.594 a 91.548 persone, è stata già presentata all'inizio del nostro lavoro. Più dell'80% popolava la parte meridionale della regione di Donec'k, ovvero i dintorni di Mariupol, mentre alcuni gruppi minoritari abitavano in Crimea e nelle regioni meridionali (Vynnyčenko 2000, 14).

I tatari dell'Ucraina erano 86.875 nel 1989 e 73.304 nel 2001 e abitavano nelle regioni di Donec'k, Luhans'k e Charkiv, una parte minore in Crimea: ciò spiega l'alto livello di russificazione linguistica.

Dopo gli ucraini, i russi e i bielorussi, la parte russofona numericamente più imponente era rappresentata dalla minoranza ebraica, che nel 1989 contava 486.326 persone. Il censimento successivo rivela il drastico calo di questa minoranza, fino a 103.591 unità, causato dalla massiccia emigrazione verso Israele e verso l'Occidente. Popolazione prevalentemente cittadina, gli ebrei nel 1989 erano concentrati a Kyïv (20,7%) e nelle regioni di Odesa (14,2%), Dnipropetrovs'k (10,3%) e Charkiv (10,1%) (Vynnyčenko 2000, 15). Nel 1989 440.747 cittadini ebrei considerano la propria lingua madre il russo, e solo 34.635 la propri lingua etnica. Nel 2001 il dato scende rispettivamente a 85.965 e a 3.213 unità; 13.924 risultano essere di madrelingua ucraina.

Le minoranze baltiche in Ucraina sono russificate in maggioranza assoluta per via del fattore territoriale. Tra gli estoni (4.208 persone nel 1989; 2.868 nel 2001) nell'ultimo censimento il 73,5% si considera di madrelingua russa. Le comunità estoni erano comparse alla fine del XIX in Crimea, mentre nel XX secolo abitavano, oltre che nella penisola, anche nella Tauride e in altre zone sud-orientali. Il numero dei lituani, residenti prevalentemente nella capitale ucraina e nelle zone centrali e sud-orientali, scende da 11.278 a 7.207 unità, e nel 2001 il 59% di essi era di madrelingua russa. Il numero di lettoni scende da 7.142 a 5.079 abitanti, di cui il 63% sono di madrelingua russa. Abitavano soprattutto nella capitale, nelle regioni di Donec'k, Dnipropetrovs'k e Charkiv, e in Crimea (Jevtuch 2004, 82-9, 120-9, 267-73).

Alcune comunità russificate, numericamente esigue, vedono un leggero aumento, come coreani (da 8.669 a 12.711), turkmeni (da 3.399 a 3.709), assiri (da 2.759 a 3.143), darguini (da 1.550 a 1.610). Diminuiscono invece numerose altre nazionalità in prevalenza di madrelin-

e-ISSN 2785-3187

gua russa, provenienti dai territori della Federazione Russa e dallo spazio ex-sovietico: ciuvasci (da 20.395 a 10.593), uzbeki (da 20.333 a 12.353), mordvini (da 19.332 a 9.331), kazaki (da 10.505 a 5.526), udmurti (da 8.583 a 4.712), baskiri (da 7.402 a 4.253), mari (da 7.368 a 4.130), osseti (da 6.345 a 4.834), lezghini (da 4.810 a 4.349), tagiki (da 4.447 a 4.255), komi (da 3.959 a 1.545), avari (da 2.677 a 1.496), kirghizi (da 2.297 a 1.128), careliani (da 2.276 a 1.522), komi-permiacchi (da 2.146 a 1.165), laki (da 1.035 a 1.019) e altri. In tutti questi casi si tratta di nazionalità o etnie che sono comparse in Ucraina prevalentemente nel periodo sovietico, che immigravano nel territorio ucraino già russificate, sfruttando il bilinguismo diffuso in URSS.

Per ultime nominiamo la comunità italiana (316 persone nel 1989; 420 nel 2001) e la comunità spagnola (rispettivamente 729 e 965 persone) il cui numero aumenta a causa dell'immigrazione recente. Tra gli italiani di Crimea, 199 persone considerano il russo la loro lingua madre e 110 considerano tale l'ucraino. Probabilmente, i 91 italiani che considerano l'italiano la loro lingua madre erano di recente migrazione. Nel caso degli spagnoli, la maggioranza relativa, il 42% considera l'ucraino la propria lingua materna; il 39% il russo, il 22% lo spagnolo. Nel 2001 in Ucraina erano presenti anche 258 francesi, 105 di loro sono madrelingua francesi.

5 Riflessioni finali

La situazione linguistica delle minoranze nell'Ucraina indipendente nel primo ventennio è stata molto disomogenea. Nel periodo preso in considerazione, l'alto grado di conservazione della lingua si riscontra o presso le minoranze nazionali più numerose e compatte (moldavi, rumeni, ungheresi, bulgari, gagauzi), in genere prossime al confine con lo Stato nazionale o il territorio di riferimento, o presso le comunità dei migranti formatisi e/o numericamente aumentate nell'epoca post-sovietica (ad esempio, nazionalità caucasiche). La nazionalità autoctona minoritaria dei tatari di Crimea e la comunità rom, esempio di una realtà sociale differente, costituiscono casi a sé. Per quanto riguarda le minoranze e le etnie russificate si tratta o di comunità storicamente concentrate nelle zone in cui nella comunicazione quotidiana dominava il russo (tedeschi, greci), o di piccole comunità già russificate trasferitesi in Ucraina nel corso della colonizzazione russo-sovietica (popolazioni ugro-finniche, turche ecc). In alcuni casi sono minoranze russificate dall'ambiente urbano (ebrei, armeni). Invece le minoranze che hanno registrato il maggior numero di ucrainofoni nativi risiedevano nelle zone dove l'ucraino era stato meno sradicato dalla russificazione (slavi occidentali).

Lo scenario linguistico ucraino ha vissuto e continua a vivere una complessa decolonizzazione linguistico-culturale, aggravata dagli

eventi recenti. Nel 2014 e nel 2022 si è palesato definitivamente il fatto che la presenza della lingua russa in Ucraina è strumentalizzata tanto da essere distorta e presentata come causa naturale di un conflitto che mina la sopravvivenza dell'Ucraina stessa, oltre che della sua lingua. Solo nel 2019 la legge 5670-d «Sulla garanzia del funzionamento della lingua ucraina come lingua ufficiale dello Stato» ha sancito l'uso dell'ucraino in tutti gli ambiti pubblici (istruzione, mass-media, editoria, giurisprudenza ecc) nell'intero territorio nazionale (esclusi i territori occupati). Ci sono voluti quasi tre decenni per realizzare questa iniziativa giuridica indispensabile per tracciare la strada del ritorno all'ucrainofonia originaria dell'etnia ucraina.

La legge in particolare riguarda l'insegnamento della lingua nelle scuole, compresi gli istituti scolastici delle minoranze. Già nel 2017 il Ministero dell'Istruzione e delle Scienze aveva annunciato la necessità di combinare le ore d'insegnamento in lingua minoritaria con quelle in ucraino, portando come esempio positivo l'esperienza di una scuola bulgara (Lilija Hrynevyč 2017). Nel 2019 il ministro dell'istruzione in carica, Lilija Hrynevyč, denunciava il fatto che più della metà degli studenti di minoranza rumena e ungherese non avevano superato il test finale di lingua ucraina e affermava che è un diritto delle minoranze conoscere la lingua di Stato, ed è dovere dello Stato insegnare a tutti i cittadini la lingua di Stato. Si proponeva di

> fare tutto il possibile per garantire che i bambini delle comunità di lingua ungherese e di lingua rumena abbiano la possibilità di studiare nelle università ucraine, ottenere un posto presso gli enti statali e sentirsi liberi in tutta l'Ucraina, non solo nella propria comunità. («400 vypusknykiv» 2019)

Quando la legge 5670-d ha sancito l'introduzione della lingua ucraina nelle scuole nazionali, la reazione di alcune minoranze è stata ostile: è noto il caso della minoranza ungherese, che ha assunto enormi connotazioni politiche. Oltre alle ragioni condivisibili riguardo la necessita che uno studente abbia il diritto di studiare in lingua materna, in questa situazione delicata è necessario ricordare che ai tempi dell'URSS la minoranza ungherese studiava non la lingua ucraina, ma quella russa, per i già menzionati processi di russificazione camuffata da internazionalizzazione (Belej 2014, 57). Dunque, la situazione creatasi è un'altra specificità dell'Ucraina post-coloniale, in cui la lingua ucraina deve stabilire le basi legislative per rinascere ed essere conosciuta anche dalle minoranze, e le lingue minoritarie devono essere sostenute nel rispetto dei diritti dei loro parlanti. Una soluzione universalmente accettabile fatica a trovarsi nella generale difficoltà dei processi di decoloniazzazione.

Per quanto riguarda la lingua russa, dopo il 2014 l'attualità della questione sembra decadere, per ovvie ragioni, anche se sono co-

munque presenti tentativi di porre il russo al centro dell'attenzione. Sul sito del Presidente dell'Ucraina è presente una petizione del 23 luglio 2021 dal titolo «Garantire in Ucraina i diritti e le libertà delle minoranze nazionali in conformità alla legge dell'Ucraina 'Sulle minoranze nazionali in Ucraina'[10] e punire la violazione di questi diritti». L'ultima riga della petizione insiste ancora sulle «garanzie di libero sviluppo, uso e protezione della lingua russa e delle altre lingue delle minoranze nazionali in Ucraina», di nuovo tentando di porre l'accento sul russo. Simbolicamente, la petizione ha raccolto solo due firme delle 25,000 necessarie (Zabezpečyty 2021).

L'Ucraina vuole integrare nel proprio spazio culturale i rappresentanti delle minoranze, appellandosi al principio di centralità della propria cultura all'interno del rispettivo stato nazionale, facendo riferimento all'esperienza di altre nazioni:

> In un modo o nell'altro, tutte le manifestazioni delle culture nazionali, presenti in Ucraina, compresa quella russa […], saranno adattate secondo la coscienza culturale ai modelli della nuova auto-identificazione nazionale, intesa come ricchezza reale dell'Ucraina. Ovvero, proprio come deve accadere in campo culturale in ogni nazione che si rispetti. (Dzjuba 2006, 933-4)

Questa integrazione oggi non procede più come nei primi decenni dell'indipendenza, quando la debolezza del Governo ucraino aveva reso possibile un'ulteriore russificazione per l'assenza di mezzi economici, giuridici e politici con cui sollevare la situazione dell'ucraino: a conferma di ciò, la legge del 2019 prevede dei diritti e doveri specifici che lo Stato si assume e distribuisce. Sullo scenario globale si tratta di un atipico processo di consolidamento nel contesto europeo, caratterizzato da entità consolidate, che da anni procedono verso la devoluzione e la promozione dei regionalismi (Nucifora 2015). Pertanto, è estremamente importante capire tutte le peculiarità storiche della formazione e della vita delle minoranze nazionali e delle comunità etniche in Ucraina per poter adeguatamente valutare i progressi che questa nazione sta attualmente facendo, con tutte le difficoltà del caso.

10 Si tratta della legge 2494-XII, aggiornata il 12 dicembre 2012. `https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text`.

Bibliografia

Bahalij, D. (1920). *Zaselennja pivdennoï Ukraïny (Zaporižžja i Novorosijs'koho Kraju) i perši počatky ïï kul'turnoho rozvytku* Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку (La colonizzazione dell'Ucraina meridionale [di Zaporižžja e della Nuova Russia] e i primi sviluppi in ambito della cultura). Charkiv: Vydavnyctvo «Sojuz».

Belej, L. (2014). «Uhors'komovni studenty Zakarpattja: movni preferenciï pid čas diï zakonu 'Pro zasady deržavnoï movnoï poliyky'» Угорськомовні студенти закарпаття: мовні преференції під час дії закону 'Про засади державної мовної політики' (Studenti di lingua ungherese della Transcarpazia: preferenze linguistiche nel periodo in cui la legge 'Sui principi della politica linguistica di stato' era in vigore). *Movoznavstvo*, 4, 56-68.

Besters-Dilger, J. (ed.) [2007] (2010). *Movna polityka ta movna cytuacija v Ukraïni. Analiz i rekomendacii* Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації (Politica linguistica e situazione linguistica in Ucraina: analisi e raccomandazioni). Kyïv: Vydavnyčyj dim Kyjevo-Mohyljans'ka akademija.

Besters-Dilger, J. (2013). «Efektyvnist' Jevropejs'koï chartiï rehional'nych abo minorytarnych mov jak znarjaddja zachystu movnych prav u slov'jans'kych kraïnach» Ефективність Європейської хартії регіональних або міноритарних мов як знаряддя захисту мовних прав у слов'янських країнах (L'efficacia della Carta europea delle lingue regionali o minoritarie come strumento per la tutela dei diritti linguistici nei paesi slavi). *Movoznavstvo*, 5, 12-18.

Borysenko, V. (2017). «Skil'ky 'narodiv' žyve v Ukraïni» Скільки народів живе в Україні (Quante nazionalità vivono in Ucraina). *Urjadovyj kur'jer*, 9 June. `https://ukurier.gov.ua/uk/articles/skilki-narodiv-zhive-v-ukrayini/p/`.

Carpinelli, C. (2019). «Ucraina: la questione della lingua e le sue fasi di evoluzione politica e legislativa». *Nuovi autoritarismi e democrazie: diritto, istituzioni, società*, 1(2), 61-90. `https://riviste.unimi.it/index.php/NAD/article/view/12548/11796`.

Council of Europe (2022). «Continued Use of the Situation of Russian as a Minority Language as a Pretext for Aggression Against Ukraine Unacceptable». *Council of Europe*, 17 June. `https://bit.ly/3EY9whU`.

Deržavna služba statystyky. Vseukraïns'kyj perepys naselennja Державна служба статистики. Всеукраїнський перепис населення (Ufficio di statistica di Stato. Censimento della popolazione dell'Ucraina). `http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_en.asp`.

Dzjuba, I. (1971). *L'oppressione delle nazionalità in URSS*. Roma: La nuova sinistra. Edizioni Samonà e Savelli.

Dzjuba, I. (2006). *Z krynyci lit. T. 2* З криниці літ (Dal pozzo degli anni). Kyïv: Vydavnyčyj dim Kyjevo-Mohyljans'ka akademija.

Dzjuba, I (2021). *La russificazione in Ucraina*. Roma: Aracne.

Jakubova, L.D. (1998). «Nacional'no-kulturne žyttja etničnych menšostej Ukraïny (20-30-ti roky): korenizacija i denacionalizacija (I)» Національно культурне життя етнічних меншостей України (20-30 ті роки):

коренізація і денаціоналізація (I) (Vita culturale nazionale delle minoranze etniche dell’Ucraina [20-30 anni]: indigenizzazione e denazionalizzazione [I]). *Ukraïns’kyj istoryčnyj žurnal*, 6, 22-36.
Jakubova, L.D. (1999). «Nacional’no-kulturne žyttja etničnych menšostej Ukraïny (20-30-ti roky): korenizacija i denacionalizacija (II)» Національно культурне життя етнічних меншостей України (20-30 ті роки): коренізація і денаціоналізація (II) (Vita culturale nazionale delle minoranze etniche dell’Ucraina [20-30 anni]: indigenizzazione e denazionalizzazione [I]). *Ukraïns’kyj istoryčnyj žurnal*, 1, 41-55.
Jakubova, L.D. (2004a). «Movna problema ta ïï vplyv na etnokul’turne žyttja ukraïns’kych hrekiv (seredyna 20-ch – 30-ti rr. XX st.) (I)» Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х - 30-і рр. XX ст.) (I) (Il problema della lingua e la sua influenza sulla vita etno-culturale dei greci ucraini [metà degli anni ’20-anni ’30 del XX secolo] [I]). *Ukraïns’kyj istoryčnyj žurnal*, 2, 121-32.
Jakubova, L.D. (2004b). «Movna problema ta ïï vplyv na etnokul’turne žyttja ukraïns’kych hrekiv (seredyna 20-ch – 30-ti rr. XX st.) (II)» Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х - 30-і рр. XX ст.) (II) (Il problema della lingua e la sua influenza sulla vita etno-culturale dei greci ucraini [metà degli anni ’20-anni ’30 del XX secolo] [II]). *Ukraïns’kyj istoryčnyj žurnal*, 4, 82-90.
Jakubova, L.D. (2007). «Vitčyznjana istoriohrafija istoriï etničnych menšyn USRR: naprjamky doslidžen’, zdobutky, perspektyvy» Вітчизняна історіографія історії етнічних меншин УСРР: напрямки досліджень, здобутки, перспективи (Storiografia nazionale della storia delle minoranze etniche dell’URSS: direttrici di ricerca, risultati, prospettive). *Problemy istoriï Ukraïny: fakty, sudžennja, pošuky*, 17, 376-88.
Jakubova, L.D. (2011). «Nacional’ni menšyny Ukraïny» Національні меншини України (Le minoranze nazionali dell’Ucraina). Kovbasjuk, Ju.; Mychenko, A.; Bilyns’ka, M. et al. (eds), *Encyklopedija deržavnoho upravlinnja*. T. 3, *Istorija deržavnoho upravlinnja*. Kyïv: NADU, 486-500.
Jevtuch, V.B.; Troščyns’kyj, V.P.; Haluško, K.Ju.; Černova, K.O. (2004). *Etnonacional’na struktura ukraïns’koho suspilstva. Dovidnyk* Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник (Guida alla struttura etno-nazionale della società ucraina). Kyïv: Naukova Dumka.
Kalynovska, Ju. (2010). «Movna sytuacija v sferi osvity» Мовна ситуація в сфері освіти (La situazione linguistica nell’ambito dell’istruzione). *Movna polityka ta movna cytuacija v Ukraïni. Analiz i rekomendaciï*. Kyïv: Vydavnyčyj dim Kyjevo-Mohyljans’ka akademija, 196-233.
Kocur, V. (2019). *Nacional’ni menšyny Ukraïny v konteksti suspil’no-polityčnych transformacij 90-ch rr. XX st. - poč. XXI st* Національні меншини україни в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. - поч. XXI ст. (Minoranze nazionali dell’Ucraina nel contesto delle trasformazioni socio-politiche degli anni ’90 del XX secolo-inizio XXI secolo). Perejaslav-Chmel’nyc’kyj: Dombrovska Ja.M.
Kulyk, V. (2010). «Movna polityka ta suspil’ni nastanovy ščodo neïpislja Pomarančevoïrevoljuciï» Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Померенцевої революції (La politica linguistica e le sue linee guida dopo la Rivoluzione Arancione). *Movna polityka ta movna cytuacija v Ukraïni. Analiz i rekomendaciï*. Kyïv: Vydavnyčyj dim Kyjevo-Mohyljans’ka akademija, 196-233.

Kul'čyc'kyj, S.V. (2004). *Ukraïna i Rosija v istoryčnij retrospektyvi.* T. 3, *Novirnij ukraïns'kyj deržavotvorčyj proces* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 3, Новітній український державотворчий процес (Ucraina e Russia in retrospettiva storica. Vol. 3, Il Nuovo processo di edificazione statale ucraina). Kyïv: Naukova dumka.

Kyjak, T. (2001). «Ukraïns'ko-rumuns'ko-moldavs'ki mižetnični vzajemyny» Українсько-румунсько-молдавські міжетнічні взаємини (Relazioni interetniche ucraino-rumeno-moldavo). *Etnonacional'ni procesy v Ukraïni*. Kyïv: Holovna cpecializovana redakcija literatury movamy nacional'nych menšyn Ukraïny, 321-61.

Masenko, L. (2010). «Movna sytuacija Ukraïny: sociolinhvistyčnyj analiz» Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз (La situazione linguistica dell'Ucraina: analisi sociolinguistica). *Movna polityka ta movna sytuacija v Ukraïni. Analiz i rekomendacii*. Kyïv: Vydavnyčyj dim Kyjevo-Mohyljans'ka akademija, 96-131.

Mironova, I.S. (2016). «Nacional'ni menšyny Ukraïny v roky Perebudovy (1985-1991 rr.)» Національні меншини України в роки Перебудови (1985-1991 pp.) (Le minoranze nazionali dell'Ucraina durante gli anni della Perestrojka [1985-1991]). *Naukovi praci. Istorija*, 270, t. 282, 22-6.

Myšanyč, O. (2013). «Polityčne rusynstvo: istorija ta sučasnist'. Idejni džerela zakarpats'koho rehional'noho separatyzmu» Политичне русинство: історія та сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму (Il rusynismo politico: storia e attualità. Le fonti ideologiche del separatismo regionale della Transcarpazia). *Ukraïnci-rusyny: etnolinhvistyčni ta etnokul'turni procesy v istoryčnomu rozvytku*. Kyïv: NAN Ukraïny, MAU, IMFE im. M.T.Ryl's'koho, 9-62.

«Lilija Hrynevyč: MON vzjalo kurs na zbil'šennja obsjagu vyvčennja ukraïns'koïmovy u školach nacmenšyn» Лілія Гриневич: МОН взяло курс на збільшення обсягу вивчення української мови у школах нацменшин (Lilija Hrynevyč: Il Ministero dell'Istruzione e della Cultura ha aumentato le ore di studio della lingua ucraina nelle scuole delle minoranze nazionali) (2017), 20 June. https://bit.ly/3OHQtf6.

Nucifora, M. (2015). «L'UNESCO, l'Europa e la definizione delle identità regionali». *L'Italia e le sue Regioni*. https://www.treccani.it/enciclopedia/l-europa-e-la-definizione-delle-identita-regionali-l-unesco_%28L%27Italia-e-le-sue-Regioni%29/.

Orlov, A. (2001). «Eynomovna sytuacija v Ukraïni: 1990-ti roky» Етномовна ситуація в Україні: 1990-ті роки (La situazione etnolinguistica in Ucraina: anni '90). *Etnonacional'ni procesy v Ukraïni*. Kyïv: Holovna specializovana redakcija literatury movamy nacional'nych menšyn Ukraïny, 90-120.

Pachl'ovs'ka, O. (2001). «Ucraini come minoranza in patria». *Letterature di Frontiera*, XI(1), 117-41.

Radevyč-Vynnyc'kyj, Ja.K. (2013). «Aktual'nyj istoryzm i problema movnych prav v Ukraïni» Актуальний історизм і проблема мовних прав в Україні (Storicismo reale e problema dei diritti linguistici in Ucraina). *Movoznavstvo*, 5, 61-7.

Slin'ko, T.M.; Bojko, O.O. (2018). «Problemy vyznačennja statusu korinnoho narodu v Ukraïni» Проблеми визначення статусу корінного народу в Україні (Problemi di determinazione dello status delle popolazioni autoctone in Ucraina). *Конституційно-правові академічні студії*, 1, 7-15.

Sociolohična hrupa Rejtynh (2022). «The Six National Poll: The Language Issue in Ukraine» (2022). *Sociolohična hrupa Rejtynh*, 19 March. https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html.

Vynnyčenko, V. (2000). *Nacional'ni menšyny v Ukraïni. Informacijno-bibliohrafičnyj pokažčyk* Національні меншини в Україні. Інформаційно-бібліографічний покажчик (Minoranze nazionali in Ucraina. Compendio informativo e bibliografico). Kyïv: Instytut doslidžen' diaspory.

«Zabezpečyty v Ukraïni prava i svobody nacional'nych menšyn, zhidno Zakonu Ukraïny 'Pro nacional'ni menšyny v Ukraïni', ta pokarannja za ïch porušennja» Забезпечити в Україні права і свободи національних меншин, згідно Закону України 'Про національні меншини в Україні', та покарання за їх порушення (Garantire i diritti e le libertà delle minoranze nazionali in Ucraina, in conformità con la legge ucraina 'Sulle minoranze nazionali in Ucraina', e prevedere sanzioni per la loro violazione), 22/120438-ep, Avtor (iniciator): Isajev, M.V., data opryljudnennja: 23 lypnja 2021. *Elektronni petycii. Oficijne internet-predstavnyctvo prezydenta Ukraïny*. https://petition.president.gov.ua/petition/120438.

Zakon Ukraïny pro korinni narody Ukraïny vid 01.07.2021 N° 1616-IX Закон України про корінні народи України від 01.07.2021 № 1616-IX (Legge sulle popolazioni autoctone dell'Ucraina del 01.07.2021 n. 1616-IX). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-IX#Text.

«400 vypusknykiv škil z uhors'koju ta rumuns'koju movoju navčannja projšly treninhy z ukraïns'koïmovy ta literatury v pryškil'nych taborach 'BombeZNO', vlitku ïch provedut' dlja učniv bazovoïškoly» 400 випускників з угорською та румунською мовою навчання пройшли тренінги з української мови та літератури в пришкільних таборах 'БомбеЗНО', влітку їх проведуть для учнів базової школи (400 diplomati con lingua d'insegnamento ungherese e romena hanno superato la formazione in lingua e letteratura ucraina nei corsi integrativi 'BombeZNO', che si tengono in estate per gli studenti della scuola primaria). 29 March 2019. https://bit.ly/2HLZSSY.

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – June 2022

Білінгвізм в Україні і проблеми національної ідентичності

Svitlana Sokolova
Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Science of Ukraine

Abstract The article clarifies the terminological basis of the study of bilingualism in Ukraine and proposes a consistent demarcation of individual or collective bearer of the sign when using concepts such as mono-, bi- and polylingualism, dominant language, etc. to prevent erroneous conclusions or deliberate manipulation of language issues. Based on the results of the 2001 census and a statistically significant mass survey in 2017, the features of ethnic and linguistic self-identification of Ukrainian citizens in the early twentieth century were analysed and its regional specificity was determined. In the issue, the first results of an online survey of Internally Displaced Persons (IDP) and locals, in connection with the war in Ukraine, are presented, which show significant shifts in the language consciousness of Russian-speaking citizens of Ukraine.

Keywords Nationality. Native language. Linguistic identity. Official language. Bilingualism. Russification.

Peer review

Submitted 2022-08-23
Accepted 2022-10-26
Published 2022-12-15

Open access

Citation Sokolova, S. (2022). "Білінгвізм в Україні і проблеми національної ідентичності". *Balcania et Slavia*, 2(1), 51-72.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/01/003

1 Вступ

Українська соціолінгвістика як окрема наукова галузь зароджувалась у надрах радянського мовознавства загалом і радянської соціолінгвістики зокрема у 60-ті роки XX століття (Брицин 2007), хоча питання взаємодії мов, передусім української і російської, хвилювали українських учених набагато раніше. Реальні дослідження мовної ситуації в Україні на той час були неможливі, оскільки її потлумачення було підпорядковане політичній концепції 'гармонійного білінгвізму' та формування 'нової історичної спільноти – радянського народу', у якій національні (а відтак і мовні) відмінності мали поступово нівелюватись. Тож аналіз таких проблем, як мовна політика і мовне планування (будівництво), зв'язок мови з ідеологією і культурою, двомовність, взаємодія мов (60-ті – початок 80-х рр. XX ст.) передбачав обстоювання тогочасної офіційної політики й ідеології – зближення націй і мов, посилення позицій російської мови тощо. Реальні дослідження процесів, зумовлених соціальними чинниками, на той час вивчали переважно стосовно російської мови, саме тоді були здійснені перші масові соціолінгвістичні опитування, результати яких відображені в колективній монографії Русский язык и советское общество (Панов 1968), яка складається з чотирьох книг, і окремому пізнішому виданні Русский язык по данным массового обследования (Крысин 1974).

Українські вчені, які прагнули вивчати реальні процеси взаємодії мов, змушені були звертатися до функціонування мов в інших країнах,[1] мертвих мов,[2] публікувати свої праці за кордоном[3] та/або зазнавали прямого утиску у власній країні.[4] Усе це аж ніяк не сприяло випрацюванню власної соціолінгвістичної термінології, яка на той час була орієнтована на *a priori* винятковий статус російської порівняно з іншими мовами. Тому об'єктивне

1 Див., наприклад праці Ю. Жлуктенка (1964; 1966; 1990). Детальніше про українську соціолінгвістику радянського періоду див. Соколова 2019.

2 О.Б. Ткаченко, переймаючись долею української мови, створив працю про мертву фіно-угорську мову (1985), а його оригінальна соціолінгвістична класифікація мов оприлюднена лише на початку двохтисячних (2004; 2014).

3 Так, праця І. Дзюби Інтернаціоналізм чи русифікація?, яку він написав у 1966 р. і яка в УРСР поширювалась нелегально в машинописних копіях, неодноразово видавалася за межами Радянського Союзу. В Україні цей твір був опублікований тільки 1990-го року у журналі Вітчизна, а окремою книгою вперше виданий лише 1998 (Дзюба 1998). Так само поза межами України уперше були надруковані праці Ю. Шевельова ([1987] 1998), тільки за кордоном – праці Р. Смаль-Стоцького (1969), В. Чапленка (1974) та ін.

4 І. Дзюба, який підготував свій аналіз на основі офіційних радянських документів і надіслав його передусім керівникам країни, поплатився за це роботою і навіть волею.

e-ISSN 2785-3187

тлумачення соціолінгвістичних термінів, передусім пов'язаних з мовною взаємодією, залишається актуальним завданням для українських науковців. Низку найважливіших термінів мовної взаємодії проаналізовано в цій статті.

Масовий українсько-російський білінгвізм насправді тривалий час був провідною рисою мовної ситуації України, попри те, що, за даними єдиного за часи незалежності перепису населення 2001 р., переважну більшість її населення становлять саме етнічні українці – майже 80%, тоді як етнічних росіян лише близько 17% (Перепис 2001). Постколоніальний характер суспільства спричинив те, що в ньому відсутня однозначна відповідність між етнічною та мовною самоідентифікацією громадян, а мовна самоідентифікація і мовні звички зміщені убік російської мови. Так, під час згаданого перепису населення українську мову назвали рідною лише 67%, а російську – близько 30%.

Водночас результати переписів населення щодо рідної мови і масових опитувань стосовно функціонального навантаження мов у суспільстві нерідко і зараз потрактовуються не як вихідні для формування адекватної мовної політики, а як її мета, підтверджена суспільною думкою. Цей факт, а точніше хибне твердження про начебто утиск прав російськомовних громадян України,[5] став однією з підстав для обґрунтування російської агресії проти України, яка у лютому цього року увійшла в активну фазу. Саме тому в статті проаналізовано співвідношення етнічної та мовної самоідентифікації, ступеня володіння рідною і державною мовами тощо за результатами перепису населення (Перепис 2001) і статистичного достовірного соціолінгвістичного опитування, здійсненого в межах міжнародного проєкту.[6]

5 Питання утиску прав російськомовних громадян України активно просувалося в українському інформаційному просторі різними політичними силами, передусім проросійські орієнтованими, і обґрунтовувалося незадоволенням частини населення, яке вбачало обмеження своїх прав у вимозі знати державну мову і використовувати її під час виконання службових обов'язків на державній службі. Цей факт зафіксований в матеріалах опитування в межах проєкту INTAS (Бестерс-Дільгер 2010), в інших опитуваннях тощо. Утім, це свідчить не так про факт утиску прав, як про заполітизованість мовного питання в Україні, адже у жодній країні світу ця вимога не вважається дискримінаційною, а ніяких обмежень на приватне спілкування будь-якою мовою в Україні ніколи не було.

6 За підтримки фонду Фольксваген "Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia" AZ № 90217. Проект виконувався при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній Академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016-19 рр.

e-ISSN 2785-3187

2 Основні поняття, пов’язані з національною та мовною ідентичністю, та особливості їх застосування в Україні

Для утвердження державності велике значення має поняття політичної нації, співвідносне з розумінням нації як держави,[7] яка об’єднує громадян незалежно від етнічного походження. В Україні основою формування політичної нації є етнічні українці, а українська мова за законодавством – єдина державна, що зафіксовано у Конституції України та в Законі України Про забезпечення функціонування української мови як державної (Закон 2019). У зв’язку з цим великого значення набуває тлумачення прикметника національний, який є компонентом багатьох термінів суспільних наук. Пор.:

> Національний –
> 1. Стосовний до нації, національності, пов’язаний з їх суспільно-політичною діяльністю.
> 2. Властивий певній нації, національності; який відображає їх характер, особливості. Національний костюм.
> // у значенні іменника. Те, що виражає характерні особливості якої-небудь нації. **Національна мова**[8] – мова нації, що склалася на ґрунті мови тієї народності, з якої розвинулася дана нація, сформувавшись, закріпилася в літературі і стала літературною мовою нації. <…>
> 3. Державний, який належить даній країні або стосується її народу. **Національний доход** – частина сукупного, створеного працею населення країни за певний період суспільного продукту, яка залишається після заміщення спожитих засобів виробництва.
> 4. Стосовний до окремої, нечисленної національності. <…> Національна область.
> **Національна меншість** – національність, яка за чисельністю становить меншість порівняно з основною масою населення країни. [жирний шрифт в оригіналі] (СУМ V, 232).

7 Пор.: “the concept of ‘nation’ itself is interpreted in various ways, namely at least the following two: (a) country or autonomous state; (b) nationality, defined by a common language, culture, history, and an idea of belonging together” (Ammon 2001, 620).

8 Пор. визначення терміну ‘національна мова‘ у міжнародній соціолінгвістичній енциклопедії: “The term ‘national language’ refers to a language which serves the entire area of a nation rather than a regional or ethnic subdivision. As the language of a political, social, and cultural entity, a national language also functions as a national symbol <>, recognized as the nation’s own” (Eastman 2001, 657).

Аналіз словникової статті засвідчує, що цей прикметник співвідносний з двома іменниками – нація і національність – і відповідно може характеризувати явища або однозначно в їх стосунку до держави (національний дохід) чи до певного етносу (національний костюм, національна меншість), або мати подвійний зв'язок і відповідно вживатись у двох значеннях. Саме так можна розглядати поняття, пов'язані з національною ідентичністю **[таблиця 1]**.

Таблиця 1 Поняття, пов'язані з національною ідентичністю особи

Через її належність до певної спільноти	Через її мову
Громадянство / належність до певної (політичної) нації	**Державна мова**
Національність (етнічне походження) / належність до певної етнічної спільноти	**Рідна мова** / Мова етнічної спільноти
Родинні зв'язки	Мова родинного спілкування
Мікросоціум	Мова повсякденного спілкування Мова комфортного спілкування

В усіх переписах населення радянського періоду і єдиному переписі періоду незалежності України для встановлення національної та мовної ідентичності громадян використовували поняття національність та рідна мова. Національність була закріплена у паспорті, її вписували під час отримання першого паспорта (у 16 років) відповідно до національності батьків, у разі міжетнічного шлюбу в паспорт вписували національність одного з батьків, і надалі її вже не можна було змінити. Незважаючи на те, що в українських паспортах періоду незалежності немає графи "національність", паспорти радянського зразка з фіксованою національною належністю остаточно вийшли з ужитку лише у 2005 р., тож на момент перепису населення національність нерідко узгоджували з ними, натомість в усіх соціологічних опитуваннях записували зі слів інформанта. Звернімо увагу на розбіжність у визначенні національної належності і рідної мови між переписом населення 2001 р. і результатами статистично достовірних опитувань 2006[9] і 2017 рр. **[таблиця 2]**.

9 Обидва опитування здійснені за подібною методикою, результати опитування 2006 р. детально схарактеризовані в (Бестерс-Дильгер 2010, 340-63). В опитуванні 2006 р. було два запитання стосовно національності: 1) Ким Ви себе усвідомлюєте за національністю? 2) Ваша національність. Частина респондентів дала на них різні відповіді. Відповідь на друге наведено в дужках. Можна припустити, що перше запитання більшою мірою орієнтовано на власні відчуття опитаних, а

Таблиця 2 Національність і рідна мова українців за різними джерелами

	Національність			Рідна мова			
	Українці	**Росіяни**	**Інші**	**Українська**	**Російська**	**Обидві**	**Інша**
Перепис 2001	77,8	17,3	4,9	67	30	-	3
Опитування 2006	77 (80)	20,3 (16,6)	2,0 (2,5)	55,5	32,0	11,1	1,4
Опитування 2017	88,3	8,5	1,9	63,4	17,3	18,0	0,8

Інколи переписи фіксують також другу мову, крім рідної, якою вільно володіють громадяни.[10] Поняття державна мова зафіксовано в ст. 10 Конституції України та в Законі України Про забезпечення функціонування української мови як державної (Закон 2019), у якому державна мова ототожнена з офіційною і зокрема визначено:

> Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. (Закон 2019)

Закон також передбачає, що його дія не поширюється на приватне спілкування та здійснення релігійних обрядів. У соціологічних опитуваннях фігурують також такі поняття, як мова родинного спілкування*,* мова повсякденного спілкування, та мова комфортного спілкування, які нерідко використовують у дискусіях щодо доцільності зміни статусу української мови як єдиної державної або обмеження дії окремих положень мовного закону.

друге – на національність, яка була зафіксована в документах. 0,7% у відповіді на перше запитання вагалися (“порівну українцем і росіянином”)

10 У радянський період це була “друга мова народів СРСР”, якою володіє інформант, у 2001 р. це формулювання було знято, але зміст залишився той самий, оскільки знання іноземних мов, які не були рідними для громадян колишнього Радянського Союзу (англійської, французької італійської і под.), не враховували.

2.1 Рідна мова, материнська мова, перша мова. Зміст понять та особливості самоідентифікації за цією ознакою

В українській мові найпоширеніший термін ‘рідна мова’, саме він потлумачений в мовознавчій енциклопедії. Пор.:

> Рідна мова – мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності. (Русанівський 2007)

У визначенні підкреслено, що це функціонально перша мова, пов’язана з національною ідентичністю. В англійській мові цьому терміну відповідають *mother tongue* (пор.: нім. *Muttersprache*) і *native language*, тлумачення яких доволі близькі між собою. Пор.:

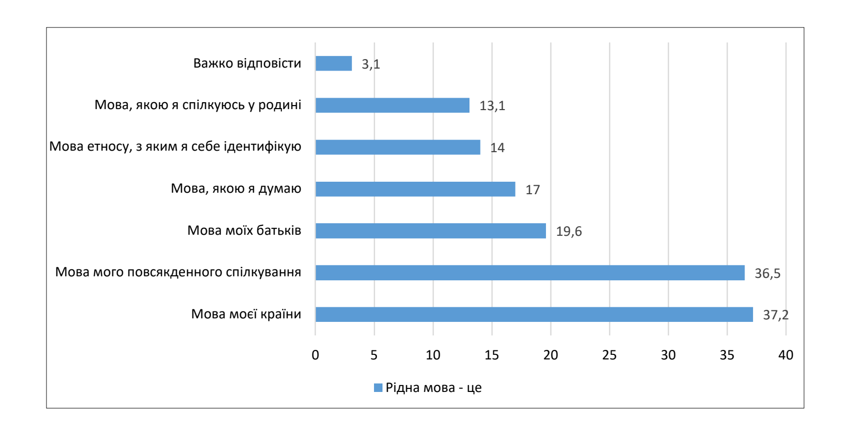
> The ‘mother tongue’ is literally just that, the language of the mother, and is based on the reasonable view that a child’s first ‘significant other’ is the mother. However, it is not always straightforward: the role of ‘mother’ may be taken by some other adult; similarly, the mother, biological or not, may provide bilingual or multilingual input for the child, either because the ‘mother’ is herself bilingual or because the role of mother is shared by several adults who use more than one language in speaking to the child. (Davies 2021, 515)

> No language is like the native language that one learned at one’s mother’s knee; no-one is ever perfectly sure in a language afterwards acquired. (Bloomfield 1970, 151)

Політичні дискусії навколо поняття ‘рідна мова’ і пробудження національної самосвідомості в багатьох українців, особливо після Революції гідності 2014 р., спричинили те, що сучасні українці вкладають у нього різний зміст. Це яскраво виявилося під час фокус-групових дискусій, які передували опитуванню 2017 р., і зафіксовано в результатах самого опитування **[діаграма 1]**, зокрема, координатор опитування Г. Залізняк стверджує:

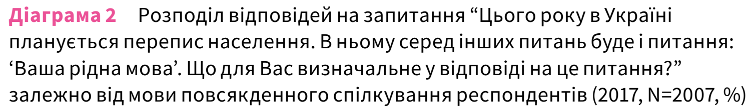
> Дослідження також показало, що серед складників визначення для себе поняття ‘рідна мова’ опція ‘мова моєї країни’ посідає таке саме місце, як і ‘мова мого повсякденного спілкування’ – по 37%. (Соколова, Залізняк 2018, 10)

Діаграма 1 Розподіл відповідей на запитання "Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших питань буде і питання: 'Ваша рідна мова'. Що для Вас визначальне у відповіді на це питання?" (2017, N=2007, %)

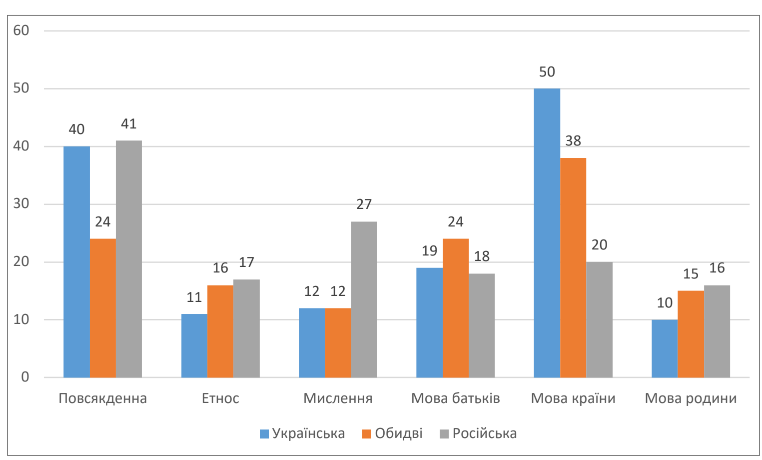

Відповіді на це запитання неоднакові у респондентів, які в повсякденні спілкуються переважно українською, переважно російською або обома мовами рівною мірою **[діаграма 2]**. Так, опцію "мова моєї країни" обрали половина з тих, хто назвав рідною українську мову, і лише 20% з тих, хто обрав російську, для них найважливішими виявилися ознаки "мова мого повсякденного спілкування" (41%), важлива також і для українськомовних (40%), і "мова, якою я думаю" (27%).

e-ISSN 2785-3187

Діаграма 2 Розподіл відповідей на запитання “Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших питань буде і питання: ‘Ваша рідна мова’. Що для Вас визначальне у відповіді на це питання?” залежно від мови повсякденного спілкування респондентів (2017, N=2007, %)

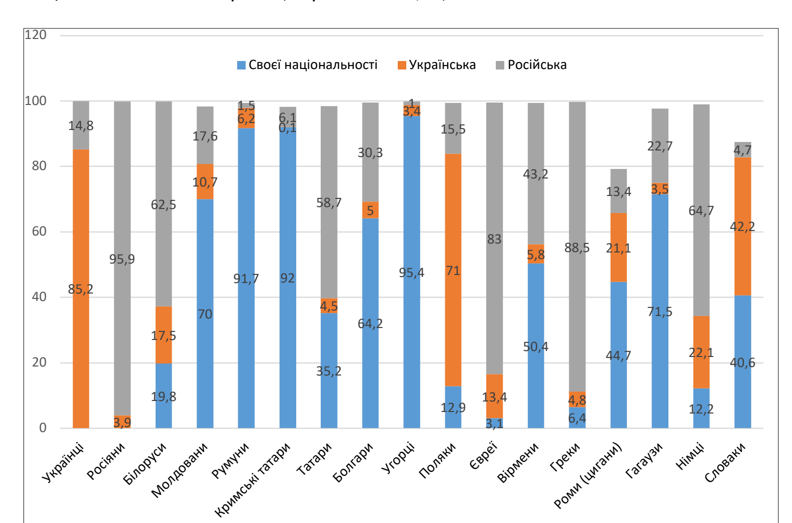
Також широко використовують терміни носій мови (англ. *native speaker*), перша мова (англ. *first language*), домашня мова, або мова домашнього спілкування (англ. *home language*), домінантна мова (англ. *dominant language*) – мова, якою людина послуговується найактивніше. Для тлумачення цих термінів неважливо, про яку саме мову йдеться – поширену чи ні, таку, що має статус державної (офіційної) чи ні. Лише у радянській, а слідом за нею й сучасній російській науковій традиції зроблено виняток для однієї мови – російської. Так, крім трьох загальноприйнятих значень поняття рідна мова (материнська мова*,* етнічна мова*,* функціонально перша мова), наведено ще одне: “То же, что национальный язык, т.е. язык любого народа, населяющего РФ, кроме русского”. (Михальченко 2016, 375). У такому значенні його використовують для розрізнення типів навчальних закладів: з навчанням російською мовою – з навчанням рідною (національною) мовою. Розмежування ґрунтується на різному функціональному статусі російської та інших мов. Тобто фактично наголошено на опозиції рідна мова (національна мова) – російська мова. Цим не лише підкреслено особливий статус російської мови порівняно з іншими, але й створено підґрунтя для подальшої маніпуляції цими поняттями, зокрема шляхом обстоювання права передусім російськомовних (незалежно від їхньої етнічної належності) на користування російською мовою як рідною.[11]

11 Див. детальніше (Соколова 2021).

e-ISSN 2785-3187

Перепис населення 2001 р. в Україні засвідчив значну незбіжність етнічної і мовної самоідентифікації громадян України, що є спадщиною радянської системи і по-різному проявилося в представників різних етносів **[діаграма 3]**.

Діаграма 3 Особливості вибору рідної мови представниками різних національностей в Україні (Перепис 2001, %)

Найчастіше називали рідною мову своєї національності росіяни, румуни, кримські татари і угорці (понад 90%). Серед українців цей показник становив близько 85%, дещо менше – серед молдован, болгар і гагаузів. Ідентифікують себе з мовою своєї національності лише половина вірмен і близько 40% татар, ромів і словаків, дуже рідко обирають рідною мову своєї національності білоруси, поляки, євреї, греки, німці, при цьому мовна ідентичність змінилася переважно на українську лише в поляків (71%) і словаків (42%), решта змінили мовну ідентичність переважно на російську (білоруси, татари, євреї, греки, німці). Серед українців зросійщення на рівні визначення рідної мови на той момент становило близько 15%. Усередині країни проблему втрати українцями (і представниками інших національностей у Радянському Союзі) рідної мови уперше саме як проблему комплексно представив І. Дзюба ([1966] 1998), який у своєму аналізі послуговувався лише даними переписів населення та іншими офіційними радянськими джерелами:

> За период с 1897 г. по 1959 г. **удельный вес украинцев**, признающих **родным языком украинский, снизился** на 6,01 % (Кабузан В. М., Махнова Г.П. Численность и удельный

> вес украинского населения на территории СССР в 1795 – 1959 гг., “История СССР”, 1965, ч. I, с. 35; жирний шрифт додано)[12]

В офіційних радянських джерелах факт втрати рідної мови представниками неросійських етносів оцінювався загалом як позитивний, як і те, що згодом це призводило до зміни національної ідентичності, що непокоїло тих, хто намагався мислити незалежно:

> Крім мільйонів інонаціоналів, які вже цілком вважають себе росіянами, перепис 1959 року встановив перехідну групу в **10,2 млн людей, які ще називають свою питому національність**, але вже вважають **рідною мовою російську**. <…> В офіційних повідомленнях про підсумки перепису і в поточній пропаганді ці 10,2 млн людей кваліфікуються як великий успіх нашої національної політики та дружби народів СРСР. Давайте спокійно вдумаємося в цю формулу. З неї випливає, що **дружба народів ототожнюється з русифікацією**, що **метою нашої національної політики є в остаточному підсумку знов-таки русифікація**; що, нарешті, ті десятки мільйонів, які ще не визнали російську мову рідною, ще не доросли до справжньої “дружби народів” та розуміння національної політики. <…> Навіть деякі з адептів “двуязычия” змушені визнати, що воно – лише перехідний етап, лише засіб для досягнення мети – “языкового единства”. (Отже, **ми єдине суспільство в світі, яке становить своїм завданням ліквідацію десятків національних мов і заміну їх однією**). (Дзюба 1998, 144; жирний шрифт додано)

Отже, теперішня мовна ситуація в Україні є прямим наслідком попередньої імперської мовної політики, що, безперечно, слід враховувати під час її аналізу і мовного планування.

2.2 Підходи до визначення поняття білінгвізм

Усі терміни, що характеризують зв’язок людини з її мовою, орієнтовані передусім на особистість у її відношенні до мови / мов. Саме з орієнтацією на конкретну людину визначив поняття білінгвізму У. Вайнрайх ще у середині XX століття:

> Bilingualism exists when one speaker follows more than one language norm in his speech or writing alternately, depending on the circumstances of his utterance. (Weinreich [1951] 2011, XXXI)

12 Цит. за (Дзюба 1998, 143).

Згодом його почали використовувати на позначення як індивідуальної, так і колективної риси, розуміючи під індивідуальним білінгвізмом властивість особистості, яка виявляється у її спілкуванні з монолінгвами та білінгвами (Grosjean 2001, 11), а під соціальним – співіснування в суспільстві двох чи більше мов, які використовують індивіди або групи, при цьому не обов'язково двомовними мають бути всі члени суспільства (Blanc 2001, 16). Також може йтися про офіційний білінгвізм у державі, коли у її законодавстві закріплено дві чи більше офіційні (державні) мови. На теоретичному рівні розмежування індивідуального, колективного та державного білінгвізму не спричиняє суперечностей, проте в українських реаліях випадкове або навмисне сплутування індивідуального чи колективного носія ознаки створює умови для помилкових висновків або свідомих маніпуляцій мовним питанням.

Як індивідуальний, так і колективний білінгвізм може стосуватися взаємодії державної (або іншої мажоритарної у певному суспільстві) мови, з одного боку, і рідної (першої) мови індивіда, мови етнічної (національної) меншини, мови іммігрантів, регіолекту чи місцевого діалекту тощо – з іншого, саме так він переважно потлумачений у світових наукових і довідкових джерелах (Blanc 2001, 17). Натомість російська енциклопедія, допускаючи як соціальний, так і індивідуальний підхід до визначення білінгвізму (Михальченко 2016, 88), тлумачить поняття домінантна мова, звертаючи увагу передусім на соціальне значення:

> Доминирующий язык – язык, используемый с максимальной нагрузкой в большинстве сфер общения по сравнению с другими языками, входящими в данную социально-коммуникативную систему в территориальном или государственном образовании. (Михальченко 2016, 150)

Стосовно конкретного білінгва у білінгвальній парі на першому місці зазвичай стоїть його перша (рідна) мова. З орієнтацією на виняткову роль російської мови радянська та сучасна російська наукова традиція виокремлюють національно-російський і російсько-національний білінгвізм зі специфічним значенням прикметника національний – 'який стосується будь-якої національності, крім росіян' (Михальченко 2016, 303-4). Перший тип був за радянських часів і є зараз у Росії масовим явищем і передбачає володіння російською мовою представниками інших етноспільнот, другий поширений обмежено і стосується знання мов національних меншин росіянами (Михальченко 2016, 412). Відповідно стосовно мовної ситуації в Україні (як раніше, так і тепер) мало б ітися переважно про українсько-російський білінгвізм як взаємодію рідної української мови більшості населення з вивченою російською, саме його дозволено було вивчати українським радян-

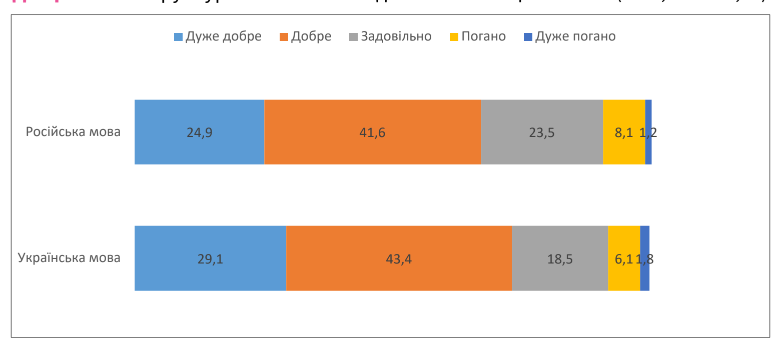
ським вченим (Черторижская 1988). Цікаво, що деякі російські дослідники, звертаючись до сучасної мовної ситуації в Україні, пишуть чомусь лише про російсько-український білінгвізм (Курохтина 2020), вочевидь вважаючи, що першою мовою українців є російська, тоді як насправді для більшості українців "природнішим" був донедавна і залишається зараз українсько-російський, а російсько-український лише формується як притаманний первинно російськомовним громадянам у зв'язку з посиленням позицій української мови в статусі державної. Далі проілюструємо деякі національні та територіальні особливості володіння рідною, українською та російською мовами в Україні.

3 Національні та територіальні особливості бі- та трилінгвізму в Україні

3.1 Володіння рідною, українською і російською мовами представників різних національностей

Непропорційність між етнічною та мовною ідентичністю в Україні по-різному виявляється в представників різних етноспільнот. За результатами масового опитування 2017 р. інформанти загалом позиціонували досить високий рівень володіння українською і російською мовами **[діаграма 4]**, проте вибірка з 2007 інформантів не дає змоги порівняти цей показник для представників інших національностей, крім українців і росіян.

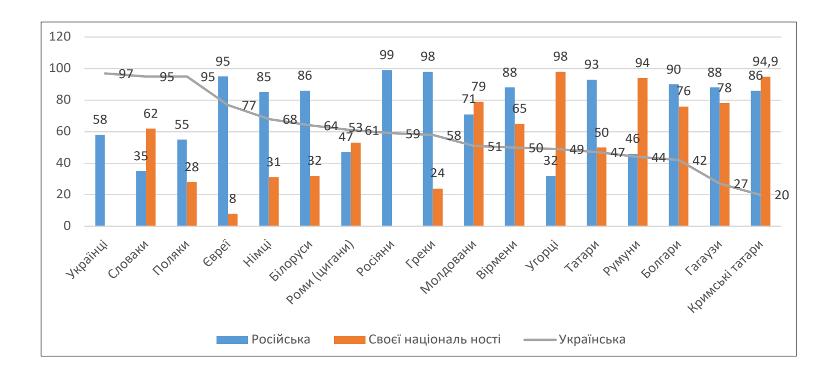
Діаграма 4 Структура знання мов за даними самооцінювання (2017, N=2007, %)

До того ж, пряме запитання, яке передбачає самооцінку, не завжди дає об'єктивні результати. Тому порівняймо його з результатами перепису населення 2001 р. Як ознаку знання певної мови будемо враховувати суму показників називання мови як рідної та як другої мови, якою володіє інформант, хоча аналіз відповідей на запитання про сутність поняття рідна мова (діаграми 1,

2) засвідчує, що рідна мова може ототожнюватись з етнічною незалежно від ступеня володіння нею. Оскільки українська є державною мовою України, порівняймо рівень її знання з рівнем знання російської та рідної мов представників різних національностей **[діаграма 5]**.

Діаграма 5 Знання української, російської мов та мови своєї національності (Перепис 2001, %)

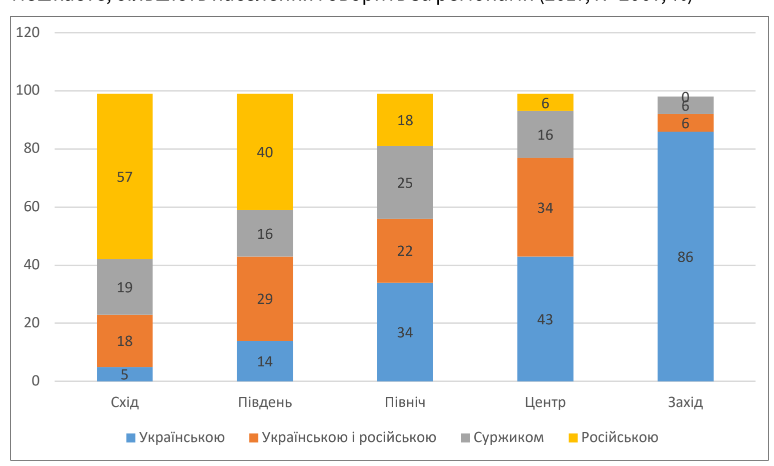
Послідовність розташування національностей на графіку відповідає рівню знання української мови, який варіює від 97% для українців до близько 20% для кримських татар. Лише українці, словаки і поляки 2001 р. українську знали краще, ніж російську. Показово, що українською на час перепису володіли лише близько 60% росіян, приблизно стільки ж українців вказали на знання російської. Слід зауважити, що це результати понад двадцятирічної давнини, з того часу ситуація значно змінилася на користь української мови, наприклад, серед кримських татар,[13] проте для багатьох інших національностей (зокрема греків, молдован, вірмен, татар, болгар, гагаузів) функцію мови міжетнічного спілкування продовжує виконувати російська, а серед угорців і румунів і досі низький рівень знання і української, і російської мови.

13 Спеціальних досліджень на цю тему немає, але непрямо про це свідчить той факт, що практично всі публічні особи – представники кримськотатарського народу, за винятком людей дуже поважного віку, в публічному просторі спілкуються українською мовою.

3.2 Територіальні особливості бі- та трилінгвізму

Матеріали статистично достовірного опитування 2017 р. дали змогу порівняти мовні вподобання громадян України за регіонами. Так само, як і в опитуванні 2006 р., області країни розподілено на п'ять регіонів (Бестерс-Дільгер 2010, 343), мовна ситуація в кожному з них має певні особливості **[діаграма 6]**.

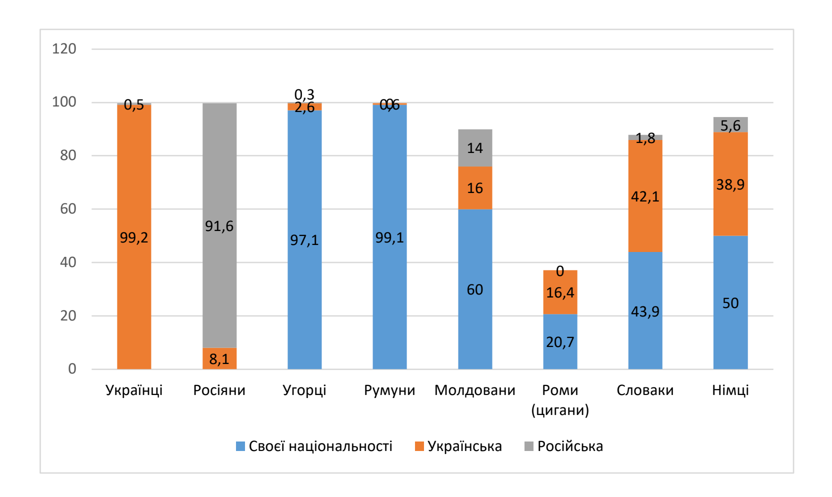
Діаграма 6 Розподіл відповідей на запитання У населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить за регіонами (2017, N=2007, %)

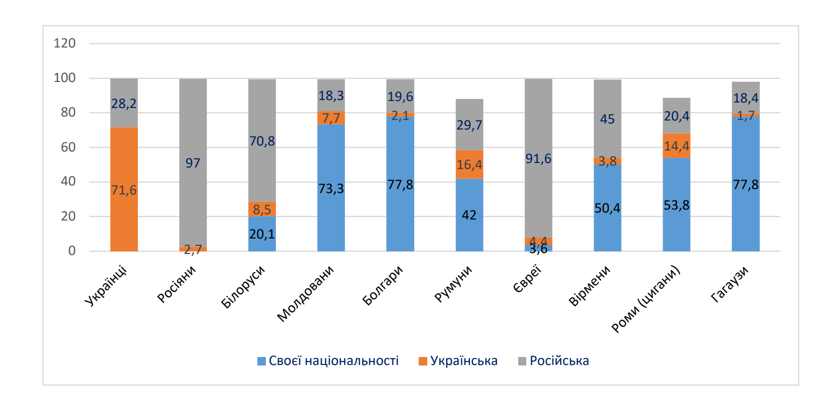
Звісно, запитання є оцінним, тобто відповіді на нього мають досить суб'єктивний характер, але вони дають уявлення про загальні особливості мовної ситуації в регіонах. Також варто зважити на те, що пересічні громадяни по-різному сприймають слово суржик, більшість вважає суржиком будь-яке українське мовлення з ознаками інтерференції (фактично будь-яке розмовне українське мовлення), тому насправді ситуація в регіонах може бути дещо "більш україномовною", аніж це показано на діаграмі, але загалом вона правильно ілюструє регіональні особливості мовної ситуації. Отже, 86% інформантів західного регіону зазначили, що більшість населення говорить українською мовою. У центрі і на півночі цей відсоток значно менше, натомість значно більше двомовного спілкування і суржику, а на російськомовне спілкування припадає 6% у центрі і 18% на півночі. Інша картина зафіксована у південному і східному регіонах, де російською говорить відповідно 40% і 57%. Утім, в опитуванні ці показники не були прив'язані до національної належності мовців. Аналіз результатів перепису населення 2001 р. засвідчив різну мовну самоідентифікацію в різних регіонах, причому навіть в представників тих самих національностей. Для прикладу порівняймо мовну са-

моідентифікацію представників різних національностей у Закарпатській (західний регіон) **[діаграма 7]**, Одеській (південний регіон) **[діаграма 8]** і Луганській (східний регіон) **[діаграма 9]** областях.

Діаграма 7 Рідна мова представників різних національностей у Закарпатській області (Перепис 2001, %)

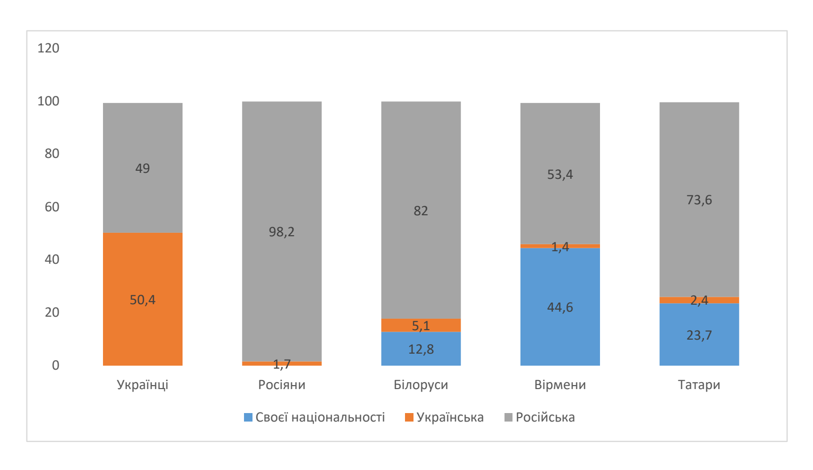
Діаграма 8 Рідна мова представників різних національностей в Одеській області (Перепис 2001, %)

Передусім звертає на себе увагу майже стовідсотковий збіг мовної і національної ідентичності росіян в усіх областях, зокрема і Закарпатській, де, попри національне розмаїття, українці становлять понад 80% населення, а росіяни – лише 2,5%. Щодо українців, то майже 100% назвали українську мову рідною лише в Закарпатській області, тоді як в Одеській, де їхня кількість пе-

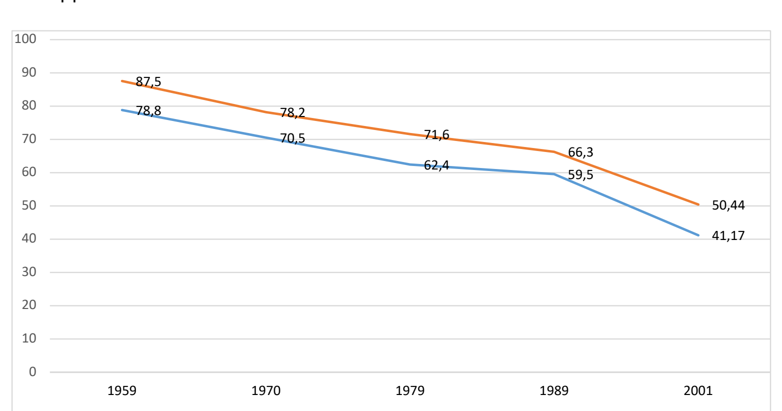
ревищує 60% – лише близько 72%, а в Луганській (де українців майже 60%) – лише близько 50%.

Діаграма 9 Рідна мова представників різних національностей в Луганській області (Перепис 2001, %)

Дуже високий рівень збігу мовної ідентичності з національною (понад 90%) в угорців і румунів Закарпаття, дещо менший (майже 80%) в молдован, болгар і гагаузів Одещини. Представники інших національностей частково змінили свою мовну ідентичність на російську: білоруси (близько 80%), вірмени (близько половини) в Одеській і Луганській областях, понад 70% татар в Луганській; натомість близько 40% словаків і німців Закарпаття перейняли українську мовну ідентичність. Низька мовна самоідентифікація українців у Луганській області виникала поступово. Ще наприкінці 50-х років XX ст. майже 90% українців Луганщини вважали рідною мовою українську. Надалі від перепису до перепису цей показник зменшувався, аж поки не сягнув 50% в переписі 2001 р. Аналогічний процес відбувався і в Донецькій області **[діаграма 10]**, де за даними цього перепису лише трохи більше 40% етнічних українців вважали рідною українську мову, унаслідок чого основною мовою спілкування в регіоні стала російська. Межі статті не дають змоги зупинитися на механізмі русифікації, який детально описаний в багатьох публікаціях (Масенко 2005), зокрема в уже цитованій праці І. Дзюби ([1966] 1998), підкреслимо лише, що такий процес відбувся, згодом частина українців у цьому регіоні відмовилася не лише від мовної, але й від національної ідентичності, від зв'язку з національною культурою тощо, ймовірно, це створило певні передумови для теперішньої складної ситуації в цьому регіоні.

Діаграма 10 Втрата мовної ідентичності українцями Донецької та Луганської областей (за даними переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 рр.

4 Особливості мовної взаємодії у гострій фазі російсько-української війни

Основний матеріал для цієї статті був зібраний і опрацьований до початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. У висновках мало б бути вказано на необхідність додаткових соціолінгвістичних досліджень усередині виокремлених регіонів з урахуванням напрацювань опитувань 2006 і 2017 рр., якнайшвидшого проведення нового перепису населення і аналізу його результатів щодо сучасного національно-мовного складу. Початок війни спричинив масове переселення людей з районів бойових дій у безпечніші регіони України і за кордон. Це унеможливлює проведення як перепису, так і будь-якого статистично достовірного масового опитування, прив'язаного до місця постійного проживання. Міграція триває, дехто з переселенців повертається додому, дехто переїздить в інші населені пункти. У місцях, де приймають переселенців, у тісному контакті (зокрема на побутовому рівні) опинилися люди з різними мовними звичками і навичками. У травні 2022 р. співробітники Інституту української мови НАН України провели онлайн-опитування

внутрішніх переселенців[14] і постійних мешканців[15] регіонів, які їх приймають. Звісно, це опитування не є статистично достовірним, але дає уявлення про певні процеси і закономірності. Загалом маємо 257 анкет внутрішніх переселенців і 757 анкет місцевих мешканців. Попередній аналіз свідчить, що 44% евакуйовані з населених пунктів, де більшість населення спілкувалася переважно російською мовою, 31% – українською і російською, близько 17% – суржиком і лише близько 8% – переважно українською. Натомість у населених пунктах, де вони опинилися зараз **[таблиця 3]**, 57% опитаних зазначили, що більшість населення розмовляє українською (за оцінкою переселенців), 21% українською і російською, 11% – суржиком і лише близько 10% – російською.

Таблиця 3 Переважна мова спілкування у населених пунктах, з яких і куди перемістилися українці у зв’язку з російською агресією

Мова спілкування в населених пунктах	Населені пункти, з яких приїхали евакуйовані	Населені пункти, які приймають переселенців	
		Оцінка переселенців	Оцінка місцевих
Українська	8	57	55
Російська	44	10	13
Обидві	31	21	14
Суржик	17	11	16

Цікаво, що переселенці оцінили мовну ситуацію в населених пунктах, де їх приймають, як дещо більш українськомовну, аніж самі місцеві мешканці. Незважаючи на те, що переселенці прибули переважно з регіонів, де українська мова не є домінантною, а 40% назвали своєю першою мовою російську, 97% з них ідентифікують себе як українців за національністю, а 72% називають українську мову рідною, ще 14% не змогли однозначно визначитись з рідною мовою і лише 12,5% вважають рідною російську. Понад 45% переселенців почали частіше спілкуватися українською мовою, а в 44% змінилося розуміння того, що таке рідна мова.

Звичайно, результати опитування потребують глибшого осмислення і передусім порівняння відповідей внутрішніх переселенців, які виїхали з різних областей і мають різну власну “мовну історію”, але вже побіжний аналіз свідчить про значний

14 Анкета для переселенців: https://docs.google.com/forms/d/10BRcpEHW3lqAAJJaQ6zhjN4h1CSitGEqUTX51_lJP-4/edit?ts=6272b3af.

15 Анкета для місцевих жителів: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSehUGmddmC-osshlFkyM5q4yYy7cbyGOvREGR_4gliGo8PHJg/viewform.

e-ISSN 2785-3187

зсув у мовній свідомості багатьох з них і готовність змінювати власні мовні звички.

5 Висновки

Для зміцнення державності велике значення має поняття політичної нації, яке об'єднує громадян незалежно від етнічного походження. Більшість населення України – етнічні українці, тому природно, що саме вони є основою формування політичної нації, а українська мова є єдиною державною. Водночас постколоніальний характер суспільства спричинив те, що в ньому відсутня однозначна відповідність між етнічною та мовною самоідентифікацією громадян, а мовна самоідентифікація, мовні звички і навички тривалий час були зміщені убік російської мови. Ця загальна закономірність має досить яскраво виражені регіональні особливості, зафіксовані в матеріалах переписів населення, у результатах соціологічних опитувань тощо, а їх аналіз дає змогу зрозуміти причини існування мовної ситуації, яка склалася в Україні у першому двадцятилітті XXI ст. Саме з урахуванням цього зсуву та його причин мала б бути сформована подальша мовна політика у державі.

Початок активної фази російсько-української війни спричинив переміщення великих мас населення, зокрема з регіонів, у яких переважало спілкування російською мовою, до регіонів з переважанням української. Це великою мірою порушило усталені закономірності розподілу функціонально-територіального навантаження мов у суспільстві і зробило всі здійснені дотепер дослідження здобутком історії, за допомогою якого можна зрозуміти як і чому було, але важко спрогнозувати, що буде.

Водночас тяжкі випробування, які довелося перенести багатьом переміщеним, їхній власний гіркий досвід спілкування з представниками 'русского мира' спричинили значні зсуви в їхній свідомості, зокрема й мовній, тому є вагомі причини припустити, що вони можуть змінити свою мовну поведінку на користь української мови.

Для українських науковців актуальним завданням залишається вдосконалення власної соціолінгвістичної термінології, яка досі перебуває під сильним впливом радянської і сучасної російської, спрямованої на обґрунтування особливого статусу російської мови та її протиставлення іншим мовам, зокрема й українській, на навмисне сплутування понять, які характеризують особу та суспільство. Зважаючи на неможливість здійснення найближчим часом чергового перепису населення і навіть ґрунтовного статистично достовірного опитування з мовних проблем, необхідно активізувати мобільні опитування в обмежених гру-

Balcania et Slavia
2, 1, 2022, 51-72 | e-ISSN 2785-3187

пах мовців, збирання і аналіз інтерв'ю з тими, хто змінив власну мовну поведінку, і на цій основі сформулювати актуальні рекомендації щодо подальшого мовного розвитку. Одним з напрямків такої роботи має стати пропаганда соціолінгвістичних знань, зокрема пов'язаних з історією взаємодії української і російської мов на території України.

Література

Ammon, U. (2001). "International Languages". Mesthrie 2001, 620-6.
Blanc, M.H.A. (2001). "Bilingualism, Societal". Mesthrie 2001, 16-22.
Bloomfield, L. (1970). "Literate and Illiterate Speech". *American Speech*, 2, 432-9.
Davies, A. (2001). "Native Speaker". Mesthrie 2001, 512-19.
Eastman, C.M. (2001). "National Language/Official Language". Mesthrie 2001, 657-62.
Grosjean, F. (2001). "Bilingualism, Individual". Mesthrie 2001, 10-16.
Mesthrie, R. (ed.) (2001). *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam; New York; Oxford; Shannon; Singapore; Tokyo: Elsevier.
Weinreich, U. (2011). *Languages in Contact: French, German and Romansch in Twentieth-Century*. Switzerland. Amsterdam: John Benjamins.
Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.) (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. 2-ге вид. Київ: Києво-Могилянська академія.
Брицин, В.М. (2007). "Соціолінгвістика". *Українська мова. Енцикопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доп*. Київ: Вид-во "Українська енциклопедія", 654.
Дзюба, І. М. [1966] (1998). "Інтернаціоналізм чи русифікація?". *Іван ДЗЮБА*. Київ: Видавничий дім "KM Academia". `http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm`.
Жлуктенко, Ю Ю. (1964). *Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді*. Київ: Видавництво Київського університету.
Жлуктенко, Ю Ю. (1966). *Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики*. Київ: Видавництво Київського університету.
Жлуктенко, Ю Ю. (1990). *Українська мова на лінгвістичній карті Канади*. Київ: Наукова думка.
Закон (2019). Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної". (2019). *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 21, ст. 81. `https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text`.
Крысин, Л.П. (ред.) (1974). *Русский язык по данным массового обследования*. Москва: Наука.
Курохтина, Т.Н. (2020). "Культурно-этническое двуязычие на Украине как результат длительного контактирования украинского и русского языков". *Славянский альманах*, 1-2, 346-64. `https:doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.2.03`.
Масенко, Л. (ред.) (2005). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду*. Київ: Видавничий дім "KM Academia".
Михальченко, В.Ю. (ред.) (2016). *Язык и общество: энциклопедия*. Москва: Издательский центр "Азбуковник".
Панов, М.В. (ред.) (1968). *Русский язык и советское общество: Социолого-лингвистическое исследование. В 4-х книгах*. Москва: Наука.

Перепис (2021). *Всеукраїнський перепис населення 2001 р*. http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_2&rz_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db.

Романцов, В.О. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття)*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги. http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001473.

Русанівський, В.М. (2007). "Рідна мова". *Українська мова*. Енцикопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ: Видавництво "Українська енциклопедія", 576.

Смаль-Стоцький, Р. (1969). *Українська мова в совєтській Україні. Друге поширене видання*. Нью-Йорк; Торонто; Сідней; Париж: Українське товариство ім. Шевченка.

Соколова, С.; Залізняк, Г. (2018). "Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики". *Українська мова*, 2, 3-19. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2018_2_3.

Соколова, С.О. (2019). "Актуальні проблеми сучасної української соціолінгвістики". *Українська мова*, 1, 36-44.

Соколова, С.О. (2021). "Українсько-російський білінгвізм в Україні: сприйняття зсередини та зовні". *Українська мова*, 3(79), 30-53. https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.030.

СУМ (1970-80). *Словник української мови в 11-ти томах*. Київ: Наукова думка.

Ткаченко, О.Б. (1985). *Мерянский язык*. Київ: Наукова думка.

Ткаченко, О.Б. (2004). *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: Наукова думка.

Ткаченко, О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.

Чапленко, В. (1974). *Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-60-х рр*. Чикаго: Український Публіцистично-Науковий Інститут.

Черторижская, Т.К. (ред.) (1988). *Украинско-русское двуязычие. Социолингвистический аспект*. Київ: Наукова думка.

Шевельов, Ю. [1987] (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941)*. Стан і статус. Чернівці: "Рута".

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – Giugno 2022

Ізоморфна латинізація староукраїнських і новоукраїнських текстів: від історичної писемної спадщини до сучасних лінгвістичних технологій

Maksym O. Vakulenko
Institute of Problems of Artificial intelligence of MES and NAS of Ukraine;
State Scientific and Technical Library of Ukraine, Kyïv, Ukraine

Abstract This article analyses the Old Ukrainian and New Ukrainian alphabets and proposes a system of their isomorphic (simple-correspondent) transliteration into the Latin script, which is necessary for the effective inclusion of Ukraine in international cooperation in the field of information and linguistic technologies, preservation of historical written monuments, development of multilingual corpus linguistics and computational lexicography. Particular attention is paid to the letters that, during the historical development of the Ukrainian language, have had different readings, particularly <г>, <є>, <и>, <ъ>, <ь>.

Keywords Ukrainian alphabets. Cyrillic-Latinic transliteration. Isomorphic latinisation. Old Ukrainian language. New Ukrainian language. Historical written monuments. Linguistic technologies.

Summary 1 Вступні зауваги. – 2 Вимоги до транслітераційних систем. – 3 Транслітераційні надбання для України на початок 2022 року. – 4 Українські історичні алфавіти. – 5 Висновки.

Peer review

Submitted 2022-10-10
Accepted 2022-11-25
Published 2022-12-15

Open access

Citation Vakulenko, M.O. (2022). “Ізоморфна латинізація староукраїнських і новоукраїнських текстів: від історичної писемної спадщини до сучасних лінгвістичних технологій”. *Balcania et Slavia*, 2(1), 73-90.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/01/004

Розвиток інформаційних і лінгвістичних інструментів опрацювання природної мови породжує, зокрема, потребу в автоматизованих системах взаємнооднозначної романізації нелатинських алфавітів, які б забезпечували повну еквівалентність вихідного й транслітерованого текстів. З метою збереження історичної писемної спадщини, такі системи повинні бути придатними також і для алфавітів, які були вживані протягом історичного розвитку мови.

У статті проаналізовано староукраїнські та новоукраїнські алфавіти і запропоновано систему їхньої взаємнооднозначної транслітерації латиницею, що необхідно для ефективного включення України в міжнародну співпрацю в сфері інформаційних і лінгвістичних технологій, збереження історичних писемних пам’яток, багатомовної корпусної лінгвістики та комп’ютерної лексикографії тощо.

Особливу увагу приділено літерам, які протягом історичного розвитку української мови мали різне прочитання, насамперед <г>, <є>, <и>, <ъ>, <ь>. Таблиці транслітерації і ретранслітерації охоплюють українські алфавіти від середини XIV століття по теперішній час.

Ключові слова: українські алфавіти, кирилично-латинична транслітерація, ізоморфна латинізація, староукраїнська мова, новоукраїнська мова, історичні писемні пам’ятки, лінгвістичні технології.

1 Вступні зауваги

Світові глобалізаційні процеси зумовлюють формування єдиного інформаційного простору, в якому текстова інформація подається переважно за допомогою латинського письма. Тому країни, мови яких використовують нелатинську графіку, виробили системи транслітерації свого алфавіту на латиницю, якими послуговуються в міжнародному спілкуванні: *Hiroshima* (яп.), *Pyongyang* (кор.), *Xinhua* (кит.), *Hurghada* (ар.), *Iraq* (ар.), *Haifa* (їд.) і под.

На сьогодні використання латиниці вийшло далеко за рамки відтворення окремих назв (власних і загальних) та екзотизмів. Останнім часом питання латинізації алфавітів мов світу досліджують переважно в контексті застосування автоматичних інструментів для транслітерації старовинних і сучасних санскритських (Cai, Wang 2018), яванських (Razak et al. 2018), арабських та інших нелатинських текстів (Bogacz, Klingmann, Mara 2017), де машинну транслітерацію розглядають як необхідний складник інформаційного пошуку (Naji, Allan 2016). Транслітерація на латиницю необхідна для скриптів програмного забезпечення в процедурах опрацювання природної

мови (англ. *Natural Language Processing – NLP*) – це семантичний аналіз повідомлень, пошук термінів і ключових слів, видобуток інформації, машинний переклад, оптичне зчитування текстової інформації, озвучування тексту, розпізнавання мовлення тощо (Vakulenko 2022).

Уніфікована стандартизована система передачі українських назв латиницею (українська латиниця, УЛ) необхідна не тільки для міжнародного спілкування України, а й для ефективного розвитку її лінгвістичних та інформаційних технологій. Тому впровадження відповідної транслітераційної системи, яка повністю відповідає сучасним вимогам, є актуальним завданням.

Наприклад, недавно розроблена національна електронна науково-інформаційна система (URIS) потребує адекватного латинізованого представлення наукометричної інформації, яка включає в себе імена українських науковців, назви їхніх публікацій, назви видань і міст видання тощо.Усі ці тексти стосуються переважно сучасної української мови, але мусять передбачати й коректну передачу літер, уживаних протягом її історичного розвитку – зокрема, алфавітів Лаврентія Кукіля (Зізанія), Мелетія Смотрицького, Олексія Павловського, Пантелеймона Куліша, Михайла Максимовича та інших (див. Русанівський 2004; ІУП).

Своєю чергою, відображення старовинних українських текстів латиницею необхідне у зв'язку з потребою збереження культурної та мовної спадщини нашої країни, а також забезпечення її "видимості" та доступності для фахівців і користувачів. Включення текстової інформації щодо українських історичних документів у міжнародні бази та інформаційні ресурси потрібне для проведення досліджень у рамках міжнародних наукових ініціатив – таких, як Європейська дослідницька інфраструктура спадщинної науки (E-RIHS) програм ЄС "Horizon 2020" і "Horizon Europa". Зокрема, одним із пріоритетних завдань *E-RIHS* на наступні роки планується зробити захист і збереження друкованої історичної спадщини (Pezzati 2019). При цьому опрацювання інформації щодо цієї спадщини відбувається з використанням інформаційних технологій, які застосовують, зокрема, транслітерацію нелатинських текстів (Striova 2019).

Крім того, очікуване приєднання української мови до кола мов Євросоюзу відкриває раніше недоступні можливості включення української мови в багатомовні сценарії дослідження природної мови, деякі з яких передбачають наявність відповідного взаємнооднозначного транслітераційного механізму.

Розвиток корпусної лінгвістики та комп'ютерної лексикографії базується на використанні відповідних лінгвістичних технологій (Широков 2005; Широков 2011; Вакуленко 2017). Це також передбачає застосування належного механізму латинізації

кириличних текстів, що необхідно для забезпечення вимоги сумісності словника з багатомовними текстовими корпусами та лінгвістичними інструментами.

У цій роботі зосередимося на українських алфавітах, які існували починаючи з XIV століття. Це пов'язано з тим, що саме на той час українська мова набула тих характерних рис, які дають змогу класифікувати її як окрему (Шевельов 2002, 451; Мозер 2018, 9, 12). Таким чином, староукраїнський (середньоукраїнський) період – від середини XIV століття до XVIII століття – є питомим етапом історії власне української мови, який має істотний вплив на її сучасний стан, в той час як давньоукраїнська доба (від IX століття до середини XIV століття) характеризується значною кількістю спільнослов'янських рис і тому потребує окремого розгляду.

2 Вимоги до транслітераційних систем

Як відомо, транслітерація – це "заміна літер однієї писемності літерами іншої писемності, незалежно від їхньої вимови" (СУМ-11, т. X: 230). Це формулювання недостатньо чітке, оскільки не конкретизує, про яку саме вимову йдеться – про вимову в межах мови оригінального тексту чи про вимову в якійсь іншій мові, яка використовує транслітеровані знаки. Тому важливим є уточнення О. Реформатського, який відзначав, що прагнути до адекватного читання власних назв у інших мовах не варто (Реформатский 1960, 96). Враховуючи зв'язок між конкретним звуком мовлення, відповідною фонемою і її зображенням на письмі, можна підсумувати, що транслітерація не передбачає максимально "зручного" чи "легкого" читання конвертованого тексту якоюсь іншою мовою, але враховує правила вимови графем у мові оригінального тексту.

Таким чином, транслітерація являє собою механізм алфавітного перетворення тексту в межах однієї мови (пор. Вакуленко 1998, 335; Vakulenko 2004, 213-16; Vakulenko 2015, 41, 49-51) – тому передбачає лише зміну алфавіту, а не зміну самої мови. Прикладом транслітераційного перетворення є співвідношення між гаєвицею та вуковицею в мовах країн колишньої Югославії, які забезпечують еквівалентне відтворення того самого тексту різними алфавітними системами. Юрій Маслов відзначав, що наукова транслітерація базується на принципі взаємної однозначності між вихідними графемами і транслітерованими знаками (Маслов 2007, 284), що важливо для зворотної транслітерації і запобігає втраті інформації.

Більш конкретно вимоги до транслітераційного перетворення сформульовані в преамбулах до Міжнародного

транслітераційного стандарту ISO 9:1995 (ISO 9:1995) і Міждержавного транслітераційного стандарту ГОСТ 7.79-2000 (ГОСТ). До них належать:

- однозначність, що забезпечує стабільність представлення елементів вихідної писемності (літер, слів, виразів) засобами іншої (конвертувальної) писемності;
- зворотливість, що забезпечує можливість однозначного точного відновлення оригінального тексту;
- простота, що забезпечує автоматичне виконання процедури переходу від вихідного тексту до конвертованого і навпаки на основі простих алгоритмів, які переважно зводяться до застосування таблиць заміни знаків однієї системи письма знаками іншої системи письма.

Вважають, що при застосуванні правил конверсії вимоги звукової відповідності конвертованих знаків, естетичні міркування і традиційні норми можуть не завжди бути дотримані, хоча бажано, щоб у кожному окремому випадку порушення традиційних, фонетичних і естетичних норм було мінімальним.

Таким чином, ефективне включення України в міжнародні проєкти передбачає, зокрема, можливість ізоморфного транслітераційного перетворення українських кириличних текстів у латиничні, яке забезпечує повне збереження інформації, що міститься в цих текстах. Крім того, для сумісності з програмами автоматичного опрацювання мови необхідно мати транслітераційні правила, які використовують набір основних літер латинського алфавіту – з кодами *ASCII* від 33 до 127 (Юнікод: від 0021 до 00A0). Оскільки кількість літер кирилиці та латиниці різна, то в цьому випадку необхідно використовувати комбінації латинських літер на позначення одної кириличної. Щоб уникнути неоднозначностей, ці комбінації не повинні бути тотожними транслітерованим комбінаціям кириличних літер. Для цього необхідні модифікатори – символи, які використовують лише в комбінаціях латинських літер для позначення одної кириличної. Поширеним транслітераційним модифікатором є знак “**h**” (Якобсон 1965, 111-13).

Слід мати на увазі, що йдеться про великі та надвеликі масиви текстових даних, які підлягатимуть опрацюванню в автоматичному режимі. Це означає, що до транслітераційних таблиць необхідно мати відповідні автоматизовані засоби транслітерації та ретранслітерації.

3 Транслітераційні надбання для України на початок 2022 року

На початок 2022 року для української мови набули більшого чи меншого поширення такі системи латинізації.

Міжнародний транслітераційний стандарт ISO 9:1995. Інформація і документація – Транслітерація кириличних літер у латинські – Слов'янські та неслов'янські мови.

Переваги: майже повне забезпечення вимоги взаємної однозначності (за винятком <ь>); наявність таблиці з базовими літерами латинської абетки (без діакритичних знаків); часткове врахування слов'янської латинографічної традиції (транслітерація <й>, <ц>).

Недоліки: непослідовне врахування слов'янської латинографічної традиції (транслітерація йотованих літер); відсутність більшості літер, уживаних протягом історичного розвитку східнослов'янських мов (<ȣ>, <ѡ>, <ѥ>, <ѧ>, <ѭ> та інших); некоректна транслітерація <ь> апострофом.

Українська латиниця, рекомендована Транслітераційною комісією 16 листопада 2000 року (Вакуленко 2015, 234-54, 37-359).

Переваги: відповідність затвердженим Держстандартом України принципам транслітерації, зокрема повне забезпечення вимоги взаємної однозначності; наявність таблиці з базовими літерами латинської абетки (без діакритичних знаків); послідовне врахування слов'янської латинографічної традиції; наявність транслітераційної програми для прямої і зворотної транслітерації.

Недолік: відсутність літер, уживаних протягом історичного розвитку української мови (<ȣ>, <ѡ>, <ѥ>, <ѧ>, <ѭ> та інших).

Постанова № 55 Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 "Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею" (ВТУАЛ).

Перевага: використання базових літер латинської абетки (без діакритичних знаків).

Недоліки: порушення вимоги взаємної однозначності вихідного і транслітерованого текстів (<г>, йотовані, <ь>); ігнорування слов'янської латинографічної традиції, яка використовує <j> і діакритичні знаки; орієнтація на англійську мову як на посередника; вживання "**h**" як модифікатора і як окремої літери; відсутність літер, уживаних протягом історичного розвитку української мови (<ȣ>, <ѡ>, <ѥ>, <ѧ>, <ѭ> та інших); відсутність транслітерації <ь>.

Істотні порушення вимоги взаємної однозначності між вихідним і транслітерованим текстом унаслідок використання англійської мови як посередника призводять до систематичного спотворення і хибної ідентифікації назв: Ярун - Ярунь (Yarun),

Гальченко – Галченко (Halchenko), Яцків – Яцьків (Yatskiv), Тронко – Тронько (Tronko), Воронко – Воронько (Voronko), Банкова – Банькова (Bankova), Паньківська – Панківська (Pankivska), Польова – Полова (Polova), Лялько – Ліалко (Lialko), Ліліана – Ліляна (Liliana), Маріан – Мар'ян (Marian), медіана – медяна (mediana), Возіанов – Возянов (Vozianov), Гундеріан – Гундерян (Hunderian), Клаузіус – Клаузюс (Klausius), Піі – Пій (Pii), Лар'їн – Ларін (Larin), Левитський – Левицький (Levytskyi), Тоцька – Тотська (Totska), Чернятський – Черняцький (Cherniatskyi) тощо. Це виключає можливість відновити вихідну форму після зворотної транслітерації.

Із назви цієї постанови випливає, що транскодувальна таблиця, яка лежить у її основі, зорієнована виключно на алфавіт – тобто на впорядковану послідовність окремих літер <а>, <б>, <в>, …, <ю>, <я>. Тому не дивно, що ця таблиця непридатна для транслітерації текстів, які є комбінаціями літер.

Таблиця романізації українського алфавіту Бібліотеки Конгресу США (URTLC).

Переваги: часткове забезпечення вимоги взаємної однозначності (за винятком <г> і <ь>); наявність транслітераційної відповідності <ї> – <ï>.

Недоліки: безальтернативне вживання надрядкових знаків (лігатур і коротки); порушення вимоги взаємної однозначності вихідного і транслітерованого текстів у складених словах та абревіатурах; вживання "h" як модифікатора і як окремої літери; ігнорування слов'янської латинографічної традиції; орієнтація на англійську мову як на посередника; відсутність літер, уживаних протягом історичного розвитку української мови (<ȣ>, <ѡ>, <ѥ>, <ѧ>, <ѭ> та інших); некоректна транслітерація <ь> апострофом.

Таким чином, жодна з цих систем латинізації не містить літер історичних українських алфавітів, а більшість суперечать прийнятим принципам транслітерації – насамперед вимозі ізоморфної відповідності між вихідним і транслітерованим текстами, що необхідно для ідентифікації назв. Це робить такі системи неефективними для сучасних інформаційних і лінгвістичних ресурсів. Разом з тим, розробка української латиниці, схвалена Транслітераційною комісією 16 листопада 2000 року, цілком узгоджується з необхідними вимогами до транслітераційних стандартів і тому може бути покладена в основу історичної української латиниці.

4 Українські історичні алфавіти

Реєстр староукраїнських літер наведено (з певними варіаціями) в "Слов'янській граматиці" Лаврентія Кукіля, або Лаврентія Зізанія (Кукіль), "Граматиці" Максима Герасимовича, або Мелетія Смотрицького (Смотрицький), "Лексиконі слав'яноросському і імен толкованії" Памва Беринди (Беринда). Реєстр новоукраїнських літер включає в себе алфавіти О. Павловського, М. Лучкая, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, М. Гатцука, Є. Желехівського та сучасний український алфавіт (Півторак 2004) (див. також ІУП). Через велику кількість літер як модифікатори будемо використовувати не тільки "h", а й "w", іноді прямий апостроф (').

Як відомо, розвиток української мови супроводжувався характерними фонологічними змінами (Мейе 1951, 15-125; Безпалько та ін. 1957, 27-171; див. також Соболевскій 1907, 20-151; Истрина 1915, 8-35), які варто відобразити і в латинізованому алфавіті. З одного боку, походження староукраїнських літер зі старослов'янських передбачає наявність графічної подібності між їхніми романізованими відповідниками, а з другого, постання притаманних українській мові специфічних фонетичних рис зумовлює необхідність відповідних графічних модифікацій. Таким чином, ми розглядаємо давньоукраїнську, староукраїнську та новоукраїнську як три різні, хоч і близькі одна до одної мови. Відповідні латинізовані алфавіти мусять бути подібними, але разом з тим відображати характерні особливості історичної вимови. Це насамперед стосується латинізації літер <г>, <є>, <и> в різні періоди існування української мови.

На території сучасної України елементи латиниці на основі польської, чеської, німецької, угорської, латинської, румунської, англійської та інших мов застосовувалися починаючи з XIV століття (Шевельов 2002, 451). У XIX столітті у Західній Україні деякі праці друкувалися латинською графікою, у Львові латинським алфавітом видавалася газета "Robitnyk" (Матвіяс 2011). Автор галицького букваря та граматики Йосип Лозинський активно поширював ідею використання латинської абетки в українському письмі, виклавши 1834 року свою позицію в статті "Про запровадження польської абетки в руську писемність" (ХМУЛМ, 32; ІУП, 64). У правилах орфографії Михайла Драгоманова замість кириличної літери <й> уживалася латинська <**j**>, а знак <**j**> був уживаний і в графіці М. Тулова 1879 року (ІУП, 343). 1859 року Йосиф Їречек намагався був запровадити для української мови латинську правописну систему на основі чеської мови, але Іван Франко та інші українські культурні діячі гостро її розкритикували (ІУП, с.

219). Антін Кобилянський писав латиницею, близькою до графіки сербохорватської та чеської мов (ХМУЛМ, 32). Подібний варіант української латиниці запропонував і Сергій Пилипенко у статті “Odvertyj lyst do vsix, xto cikavyt’sja cijeju spravoju” (Пилипенко 1923; Москаленко 1968, 28; див. також ІУП, 348-51).

Розглянемо найпроблемніші літери українських алфавітів.

Літера <г>. Ця літера існувала ще в протокирилиці, про що свідчать писемні пам’ятки IX століття (Брайчевський 2009, 29-30, 142). На еллінське коріння протокирилиці, яка вже існувала на час просвітницької діяльності Кирила та Мефодія і якою користувалися тоді в Києві, вказував Ю.В. Павленко (Брайчевський 2009, 15). Зокрема, українська літера <г> походить із давньогрецької гами <γ>, якій у латинографічних мовах відповідає <g>: *Gregory* (англ.), *geology* (англ.), *giro* (іт.), *gusto* (ісп.), *grafolog* (чес.). Таке походження передбачає наявність графічного елемента “g” і в транслітерації давньоукраїнської <г>. Збереження цього елемента в транслітерації <г> в пізніші періоди відображає тяглість української писемної спадщини, наступність алфавітів, які існували в історії української мови.

У старослов’янській (а отже, і в давньоукраїнській) мові літері <г> відповідав проривний (зімкнений) звук [g] принаймні до XII століття, а між 1157 і 1215 роками відбулася його спірантизація (Шевельов 2002, 450). – зміна проривної артикуляції на щілинну. Принаймні з 1334 року українську <г> почали передавати латинською <h>: *Hryczkone Kossaczowicz*, *Behohoscz*, *haliciensis*, *Torhowycze*, *Drohobicz*, *Halicz*, *Hrubeschow*, *Halicie*, *Horbach* тощо (Шевельов 2002, 451). Тимчасом звук [g] стали позначати двознаком кг (Соболевскій 1907, 43). Разом з тим, на місці <г> трапляється й <**g**>: *Bogdano-*, *mogilla*, *Bogdanowicz*, *Golosa*, *Galich*, *Gallicia*, *Mogula*, *Bereg*, *Igrischtya* та інші – а також **gh**: *Beregh*, *Ugh* (Шевельов 2002, 451). З іншого боку, за свідченням Агатангела Кримського, послідовники галичанина Якуба Гаватовича, який ще в 1619 році послуговувався польською графікою для української мови, транслітерували через <**h**> літеру <х>, а не <г>: хрін – *hrin* (ІУП, 398-9).

Усі ці приклади латинізації українських назв навряд чи можна вважати серйозними науковими спробами створити цілісну і всеохопну транслітераційну систему для українського алфавіту, яка б забезпечувала еквівалентний латиничний запис вихідного слова – адже на той час українська мова ще не мала навіть усталеного кириличного алфавіту. Це були радше намагання записати українські назви таким чином, щоб їх могли прочитати більш-менш близько до оригінального звучання носії польської, німецької, угорської, латинської та інших мов – на що вказують характерні закінчення та буквосполуки в латинізованих формах. Різнобій у відтворенні української <г>, очевидно, пояснюється

тим, що ні **<g>**, ні **<h>** не забезпечували точного прочитання: перша давала проривний звук, якого вже не було в оригіналі, а друга відповідала в перелічених мовах не дзвінкому, а глухому звукові, а на кінці слова як окрема графема не вживалася.

Не виключено, що вживання двознака **gh** у словах *Beregh*, *Ugh* саме і було спробою запровадити транслітераційну відповідність для літери <г>, яка враховує її походження з грецької гами і факт спірантизації відповідного звука. У сучасній українській мові кінцева <г> читається як частково оглушений дзвінкий задньоязиковий щілинний приголосний [ɣ] (Vakulenko 2019, 42-3), тому таке позначення фонетично мотивоване.

Юрій Шевельов наголошує на важливості морфонологічного чинника в зміні [g] > [ɣ], адже альтернантами **<g>** були щілинні. При цьому проривний [g] утратив статус фонеми. Дальше перетворення [ɣ] на глибше артикульований глотковий звук не мало фонологічних або морфонологічних наслідків. Приводом до цієї зміни, зазначає дослідник, було виникнення протетичного [г] з природно глотковою артикуляцією (Шевельов 2002, 453-4).

Експериментальні фонетичні дані (Тоцька 1981, 83, 90) свідчать, що пом'якшений варіант української фонеми /г/ реалізується задньоязиковим щілинним звуком [ɣʲ]. У світлі того, що палаталізація, веляризація і фарингалізація взаємно виключають одна одну (Chomsky, Halle 1968, 307), навряд чи слід очікувати регулярного постання гортанного та глоткового алофонів [ɦʲ] і [ʕʲ]. Подібна ситуація склалася в литовській мові, де фонема /ɣ/ іноді реалізується як гортанний [ɦ]: оскільки палаталізований варіант у ній завжди задньоязиковий [ɣʲ], то [ɣ] має перевагу перед [ɦ] (Pakerys 1995). Отже, врахування пом'якшених алофонів фонеми /г/ також призводить до необхідності вживати елемент "g".

Варто відзначити, що висновок Юрія Шевельова про відсутність фонологічних наслідків глибшої артикуляції /г/ надзвичайно важливий. З одного боку, він відображає тенденцію української мови до перетворення проривного звука [g] (і відповідної фонеми) на щілинний. Попри інтенсивні контакти з мовами, де фонема /g/ є поширеною, українська фонема /ґ/ перебуває внаслідок цієї тенденції на периферії української фонологічної системи. Про це свідчать мовні факти: у словнику Бориса Грінченка слів із літерою <ґ> відносно небагато, з яких переважна більшість мають паралельні форми з <г> (Грінченко), і активність цієї фонеми найнижча з усіх українських фонем, складаючи менше 0,1% (Жовтобрюх 2004).

Лаврентій Кукіль (Зізаній) називає свій твір "Граматíка", вживаючи літеру <г>. Далі в тексті трапляється словосполучення "на8къ кграмматíк8" (Кукіль, 4). Це вказує на прогресивну асиміляцію щілинного звука, який відповідає вимові <г>, у

зімкнений під впливом попереднього зімкненого [k]. Крім того, таке постання проривного алофона вказує на те, що в староукраїнську добу також не було окремих фонем /г/ і /ґ/, а друга лише виступала периферійним варіантом першої. Це є додатковою підставою включити елемент "ɡ" у транслітерацію літери <г>.

З іншого боку, такий висновок Юрія Шевельова надає більшої ваги задньоязиковому алофону [ɣ] порівняно з глотковим [ʕ] і гортанним [ɦ]. Існування в українській мові паралельного чергування дзвінких і глухих фонем /г/ - /ж/ - /з^j/ (нога – ніжка – на нозі) і /х/ - /ш/ - /с^j/ (вухо – вушко – у вусі) вказує на фонематичний характер саме цього алофона (Vakulenko 2019, 44). Наявність акустичної пари /х/ – /г/ підтверджує і поява <г> у слові "гарний", яке походить від гр. χάρη 'краса, чеснота' (Шевельов 2002, 447).

Така фонематична симетрія виникла в українській мові саме внаслідок спірантизації /ɡ/. У сучасній російській мові, наприклад, де ця тенденція має нехтовно малий вплив, цієї симетрії немає: третій елемент у фонемних тріадах занепав, а чергування проривної /г/ в /ж/ (нога – ножка) відповідає чергуванню щілинної /х/ в /ш/ (ухо – ушко).

Слід наголосити також, що вживання літери <**h**> на позначення дзвінкого глоткового (фарингального) щілинного звука не є коректним. У Міжнародному фонетичному алфавіті (IPA) такий звук позначається знаком "**ʕ**" (який утворений із латинської літери <**G**>), а знак "**h**" відповідає глухому гортанному щілинному звуку. Таким чином, правила МФА також указують на необхідність наявності елемента "ɡ" у транслітерації української <г>.

Як уже було зауважено, застосування "**h**" як модифікатора дає змогу забезпечити ізоморфну відповідність між множинами графем кириличного алфавіту та латиничного, який має менше базових літер. При цьому вживання "**h**" як окремої літери призводитиме до хибного ототожнення буквосполук і літер зг і <ж>, кг і <х>, сг і <ш> та інших.

Щобільше, фрикативна вимова <г> не є тим показовим маркером, який докорінно відрізняє українську мову від російської. Олексій Соболевський зазначає, що не тільки в окремих говірках, а й у літературній російській мові теж є подібна вимова: благодарить, господина, бога, богатъ, мягок, лёгок, дёготь, Богуславъ; іноді в словах голубь, горох (Соболевскій 1907, 126). Інші форми свідчать про наявність у російській мові оглушеного задньоязикового щілинного звука [ɣ] перед приголосними: мяхкій, дёхтя (Соболевскій 1907, 126) – що цілком відповідає вимові українських слів вогко, легко тощо (Білодід 1969, 257, 398).

Таким чином, у системі української латиниці, яка охоплює староукраїнські та новоукраїнські алфавіти, літеру <г> транслітеруємо через <**ǧ**>, **gh**.

Літера <ѕ> читається як поєднання літер <с> і <д> (Кукіль, 9). Ця вимова літери "зело" чується в деяких українських діалектах: *здісти, *здло, тим часом як форми *дзісти, *дзло в українській мові невідомі. Отже, транслітеруємо <ѕ> через <**ʒ**>, **zdh**.

Літера <є>. У староукраїнську добу ця літера читалася як [ɛ] після приголосних: "мєнє", "добрє", "ключєм" (Кукіль, 3), а також у єврейських, грецьких і латинських словах (Смотрицький, 12; див. також ІУП, 135). На початку слова та після голосного вона читалася як [je]: "ѹєдинєніє", "изглашєніє", "єстєство" (Смотрицький, 12); "потрєбноє", "єй", "є҃сть", "єстєствєннои", "нєбываєт", "моєи" (Кукіль, 4); "тлъкова́ніЄ", "КієвскіѦ" (Беринда, 3). При цьому було позиційне розрізнення великої та малої літери (Кукіль, 3). У новоукраїнських алфавітах (крім систем М. Гатцука та М. Максимовича) після приголосних стали вживати <е> (ІУП). Тому староукраїнську <є> транслітеруємо в <**ê**>, **ew**; а новоукраїнську в **je** (крім алфавітів М. Гатцука та М. Максимовича).

Літера <и>. Ця літера походить від еллінської ети (іти) <η>, відповідно в давньоукраїнській мові вона вимовлялася як передній піднесений звук [i] (Жовтобрюх, Кулик 1965, 139). Олексій Соболевський зазначає, що цей "чистий" старослов'янський звук зник у другій половині XI століття. Після нього залишився звук [j], який свого часу стояв між попереднім приголосним та [и] (Соболевскій 1907, 46). Це вказує на йотовану вимову давньоукраїнської літери <и> після голосних, що підтверджується фактом виникнення літери <й> із <и> (Кукіль, 4; ІУП, 33).

Випадки вживання <ы> замість <и> та навпаки, що вказує на ствердіння голосних перед <и>, з'являються в галицько-волинських пам'ятках уже в XII століття, але до XIV століття вони дуже рідкісні (Соболевскій 1907, 135). Починаючи з XIV століття, українські пам'ятки постійно змішують букви <и> та <ы> (Безпалько та ін. 1957, 154). Приклади поплутання цих літер, які наводить Юрій Шевельов (2002, 483), указують на те, що прочитання <и> наближалося до [ɨ] в позиції після приголосних. Така зміна звучання <и> призвела до того, що в XVI-XVII столітті іншомовний звук [i] стали передавати не через <и>, як раніше, а через <ѣ> (Шевельов 2002, 484).

Проте наявність у староукраїнських текстах форм "в Вилни", "в др8карни" (Кукіль, 2); "и" (сполучник), "иск8ство", "досконали", "которіи" (Кукіль, 3); "всѦкіи", "чеснои філософіи", "єстєствєннои богословіи", "моєи", "тыи", "рєчи" (Кукіль, 4); "имаймо", "др8зи" (Кукіль, 5); "изглашєніє" (Смотрицький, 12); "ѝмєнъ", "Кіиóвїѧ" (Беринда, 3) і под. вказує на те, що в цей період вимова <и> варіювалася: крім уже згаданого звучання, на початку слова та після деяких приголосних (зокрема, в деякий випадках після <л>, <ч>, <з>) вона вимовлялася близько до сучасної <і>, а після голосних (як і в давньоукраїнську добу) позначала йотований звук.

Оскільки транслітерація не передбачає врахування позиційних особливостей вимови, слід вибрати одне позначення. Враховуючи сучасну практику латинізації, тенденції розвитку відповідної фонеми та її характеристики в сучасній українській мові, віддаємо перевагу відповідності <и> – <**y**> (Вакуленко 1998; Vakulenko 2004; 2018).

Літера <ѣ>. На думку Ю. Шевельова, в кінці давньоукраїнського періоду ця літера вже вимовлялася близько до закритого звука [e] (Шевельов 2002, 260). О. Соболевський зазначає, що в галицько-волинських пам'ятках XIV-XV століття літера <ѣ> читалася близько до [i], можливо, як дифтонг [ie] (1907, 74). Тому <ѣ> транслітеруємо в <**ė**>, **ieh**.

Літери <ъ>, <ь>. Припускають, що на початку давньоукраїнського періоду (IX століття) голосний звук [ъ] (у прочитанні літери "єр") вимовлявся близько до короткого [u], а голосний [ь] ("єрчик") – близько до короткого [i] або [e]. У мові східних слов'ян зредуковані голосні <ъ> та <ь> існували до першої половини XII століття (Соболевскій 1907, 41; Безпалько та ін. 1957, 79, 117). У процесі розвитку української мови з [ъ] в сильній позиції розвинувся [o] (Безпалько та ін. 1957, 128), що дає підстави транслітерувати <ъ> через <**ǒ**>, **oh**. Своєю чергою, <ь> перебуває у відношенні доповнювальності до <й> (Алпатов и др. 1983, 76), що дає фонетичні підстави транслітерувати знак м'якшення подібним до <й> чином: <ь> – <**j**> (Якобсон 1965; Тилков 1982, 238), а в ізольованій позиції <ь> – <**ĵ**>, **hj**. Такий вибір дає змогу уникнути неприродного вживання на місці <ь> апострофа, який в українській мові означає відсутність пом'якшення, а в Міжнародному фонетичному алфавіті – зупинку фонації, що призводить до хибних ототожнень текстів (Вакуленко 2015, 247).

Літера <ѳ>. Ще в старослов'янські часи сформувалася вимова цієї літери як [f] (Мейе 1951, 37), яка в українській мові не зазнала відчутних змін. Про подібність цих звуків у староукраїнську добу і відповідно поплутання <ѳ> із <ф> пише Мелетій Смотрицький (Смотрицький, 13; див. також ІУП, 36). Тому транслітеруємо <ѳ> через <**ḟ**>, **fh**.

Інші літери. Щоб забезпечити можливість відновлення вихідного тексту, важливо коректно відображати графічні варіації написання окремих літер, які не пов'язані з відмінностями їхньої вимови. Це стосується літер <**ȥ**> і <з>, <**ı**> та <**í**>; <□> та <**ȣ**>; <ѻ> та <о>. Потрібно також зберігати історично зумовлені графічні відмінності між літерами, які в процесі розвитку української мови стали вимовлятися однаково: <ѫ>, <ѭ> та <ю>; <ѧ>, <ѩ> та <**ı**а>; <**ı**>, <ѵ> та <ѣ> тощо.

5 Висновки

Отже, ми розглянули можливі варіанти транслітерації староукраїнських і новоукраїнських текстів і запропонували оптимальні рішення, які забезпечують виконання принципів транслітерації і враховують особливості історичного розвитку української писемності. Викладені міркування лягли в основу нового національного транслітераційного стандарту (ДСТУ 9112:2021), який містить таблиці історичної української латиниці – кирилично-латиничної транслітерації давньоукраїнських, староукраїнських і новоукраїнських алфавітів з використанням діакритичних знаків (система А) і базових літер латинського алфавіту з модифікаторами (система Б). Ці системи слід використовувати в таких випадках.

Сфера використання системи А:

- друкована продукція (книги, журнали, буклети, альманахи, довідники, карти, атласи тощо);
- контент сайтів;
- назви транспортних засобів та інших об’єктів, які належать Україні;
- інформаційні системи;
- бланки організацій;
- вивіски;
- історичні пам’ятки;
- поштові марки;
- адреси на поштовині.

Сфера використання системи Б:

- електронна пошта;
- адреси сайтів і вебсторінок;
- скрипти комп’ютерних програм;
- документи, які засвідчують особу;
- багатомовні текстові корпуси;
- бібліографічні записи;
- дорожні щити;
- назви міст в аеропортах.

Належне впровадження цього стандарту є необхідною передумовою ефективної євроінтеграції України.

Ця робота підтримана грантом Національної стипендіальної програми Словацької республіки на підтримку мобільності студентів, аспірантів, викладачів університетів, дослідників і художників (2020).

Література

Алпатов, В.М.; Вентцель, А.Д.; Городецкий, Б.Ю. и др. (1983). *Лингвистические задачи*. М.: Просвещение.

Безпалько, О.П.; Бойчук, М.К.; Жовтобрюх, М.А.; Самійленко, С.П.; Тараненко, І.Й. (1957). *Історична граматика української мови*. Київ: Радянська школа.

Білодід, І.К. (ред.). (1969). *Сучасна українська літературна мова: фонетика*. К.: Наукова думка.

Брайчевський, Михайло. (2009). *Походження слов'янської писемності* [4-е вид.]. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія". 154 с.

Вакуленко, М.О. (1998). "Восточнославянская латиница в международном контексте". *Slavia*, R 67, 333-9.

Вакуленко, М.О. (2015). *Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз*. Івано-Франківськ: Фоліант.

Вакуленко, М.О. (2017). "Віртуальна українсько-російсько-англійська термінографічна лабораторія з фізики: сучасні лінгвістичні технології у фаховій мові". Піпер, П.; Йовановіч, В. (редкол), *Словенска терминологија данас*. Београд: Српска академија науки и уметности: Институт за српски језик САНУ, 679-89.

Жовтобрюх, М.А.; Кулик, Б.М. (1965). *Курс сучасної української літературної мови*: Частина І. Київ: Радянська школа.

Жовтобрюх, М.А. (2004). "Фонологічна система". Русанівський та ін 2004, 765.

Истрина, Е.С. (1915). *Руководство по исторіи русскаго языка*. Петроградъ: Изданіе Я. Башмакова и Ко.

Маслов, Ю.С. (2007). *Введение в языкознание*. 6-е изд., стереотип. М.: Academia; СПб.: Филол. фак. СпбГУ.

Матвіяс, І.Г. (2011). "Особливості фонетичної системи в західноукраїнському варіанті літературної мови". *Мовознавство*, 4, 16-21.

Мейе, А. (1951). *Общеславянский язык*. М.: Иностранная лит-ра.

Мозер, Міхаель. (2018). *Історія української мови*. Київ: Лікбез. `http://shron1.chtyvo.org.ua/Michael_Moser/Istoriia_ukrainskoi_movy.pdf`.

Москаленко, А.А. (1968). *Історія українського правопису (радянський період)*. Одеса: Вид-во Одеського ун-ту.

Пилипенко, Сергій. (1923). "Odvertyj lyst do vsix, xto cikavyt'sja cijeju spravoju". *Червоний шлях*, 6-7(X), 267-8.

Півторак, Г.П. (2004). "Український алфавіт". Русанівський та ін 2004, 737-8.

Реформатский, А.А. (1960). "Транслитерация русских текстов латинскими буквами". *Вопросы языкознания*, 5, 96-103.

Русанівський, В.М. (2004). "Староукраїнська літературна мова". Русанівський та ін 2004, 641-4.

Русанівський, В.М.; Тараненко, О.О.; Зяблюк, М.П. та ін (редкол) (2004). *Українська мова: енциклопедія*. К.: Вид-во "Укр. енцикл". ім. М.П. Бажана.

Соболевскій, А.И. (1907). *Лекціи по исторіи русскаго языка*. Москва: Университетская типографія, Страстной бульваръ.

Тилков, Д. (гл. ред.). (1982). *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика*. София: Наука и изкуство.

Тоцька, Н.І. (1981). *Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія,графіка, орфографія*. Київ: Вища школа.

Шевельов, Юрій. (2002). *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.
Широков, В.А. (2005). *Корпусна лінгвістика*. К.: Довіра.
Широков, В.А. (2011). *Комп'ютерна лексикографія*. К.: Наукова думка.
Якобсон, Р.О. (1965). "О латинизации международных телеграмм на русском языке". *Вопросы языкознания*, 1, 111-13.
Bogacz, B.; Klingmann, M.; Mara, H. (2017). "Automating Transliteration of Cuneiform from Parallel Lines with Sparse Data". *Proceedings of the International Conference on Document Analysis and Recognition, ICDAR*, 1, 615-20.
Cai, Z.; Wang, W. (2018). "2DLDA-based Compound Distance for Similar Online Handwritten Tibetan Transliteration of the Sanskrit Character Recognition". *Proc. of International Conference on Frontiers in Handwriting Recognition, ICFHR*, 223-8.
Chomsky, N.; Halle, M. (1968). *The Sound Pattern of English*. New York; Evanston; London: Harper & Row Publishers.
Naji, N.; Allan, J. (2016). "On Cross-Script Information Retrieval". *Lecture Notes in Computer Science (Including Subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics)*, 9626, 796-802.
Pakerys, A. (1995). *Bendrinės lietuvių kalbos fonetika*. Vilnius: Enciklopedija, Valiulio Leidykla.
Pezzati, L. (December 6, 2019). Private communication. Odesa.
Razak, S.M.A.; Abu Seman, M.S.; Mamat, W.A.W.Y.W.; Mohammad Noor, N.H.N. (2018). "Transliteration Engine for Union Catalogue of Malay Manuscripts in Malaysia: E-JAWI Version 3". *Proc. of International Conference on Information and Communication Technology for the Muslim World, ICT4M*, 58-63.
Striova, J. (December 6, 2019). Private communication. Odesa.
Vakulenko, M. (2004). "Simple-Correspondent Transliteration Through a Slavonic Latin Alphabet". *Journal of Language and Linguistics*, 3(2), 213-28.
Vakulenko, M.O. (2015). "Practical Transcription and Transliteration: Eastern-Slavonic View". *Govor*, 32(1), 35-56.
Vakulenko, M.O. (2018). "Ukrainian Vowel Phones in the IPA Context". *Govor*, 35(2), 189-214. https://www.hfiloloskod.hr/images/HFD/Govor/Govor-2-2018-web.pdf.
Vakulenko, M.O. (2019). "Ukrainian Consonant Phones in the IPA Context with Special Reference to /v/ and /gh/". *Linguistica online*, 22, 36-61. http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/vakulenko/vak-001.pdf.
Vakulenko, M.O. (2022). "Normalization of Ukrainian Letters, Numerals, and Measures for Natural Language Processing". *Digital Scholarship in the Humanities* (in press).

e-ISSN 2785-3187

Джерела

Беринда: Бєрында, П. (1627). *Лєξıкѽн славєнорѡсскій, ӥ ӥмєнъ тлъкова́нїЄ*. Кıиóвїѧ. http://litopys.org.ua/index.html.

ВТУАЛ: *Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею.* Кабінет Міністрів України. Постанова від 27 січня 2010 року № 55. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF.

ГОСТ 7.79-2000. (2000). *Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом*. https://ifap.ru/library/gost/7792000.pdf.

Грінченко: *Словарь української мови*: [надрук. з вид. 1907-1909 рр. фотомеханічним способом] (1958-1959) / упор., з дод. власного матеріялу Борис Грінченко. К.: Вид-во АН УРСР.Т. I-IV.

ДСТУ 9112:2021 (NEQ ISO 9:1995) (2022). *Кирилично-латинична транслітерація і латинично-кирилична ретранслітерація українських текстів. Правила написання*. Київ: УкрНДНЦ. http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=95601.

ІУП: *Історія українського правопису XVI-XX століття: хрестоматія* (2004). упор. В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. К.: Наукова думка.

Кукіль: Зїзаній, Л. (1596). *Граматíка словєнска*. Вилно. http://litopys.org.ua/index.html.

Смотрицький: Смотрискій, М. (1619). *Грамматıки. Славєнскиѧ правилноє сѵнтаґма*. http://litopys.org.ua/index.html.

СУМ-11: *Словник української мови*: в 11 тт. (1970-1980) / [редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін.]. К.: Наукова думка. Т. I-XI.

ХМУЛМ: Тимошенко, П.Д. (1961). Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. Ч.ІІ.К.: *Радянська школа*.

E-RIHS (European Research Infrastructure for Heritage Science). http://www.e-rihs.eu/.

IPA, IPA Charts and Sub-Charts in Four Fonts (2018). https://www.internationalphoneticassociation.org/IPAcharts/IPA_Kiel_2018_full.pdf.

ISO 9:1995 (1995). *Information and Documentation – transliteration of Cyrillic Characters into Latin Characters – slavic and Non-slavic Languages*. https://www.iso.org/standard/3589.html.

URIS, Національна електронна науково-інформаційна система (2022). https://mon.gov.ua/ua/osvita/cifrova-osvita/elektronna-naukovo-informacijna-sistema.

URTLC, ALA-LC Romanization Tables. Ukrainian Romanization Table (2011). https://www.loc.gov/catdir/cpso/romanization/ukrainia.pdf.

e-ISSN 2785-3187

Balcania et Slavia
Vol. 2 – Num. 1 – Giugno 2022

Early Latin Loanwords in Modern Ukrainian and the Question of Toponymic Replications

Olena Ponomareva
Sapienza Università di Roma, Italia

Abstract An in-depth analysis of two distinct linguistic elements (lexical and toponymic) of Latin origin in the modern Ukrainian language adds some important elements to the study of the direct contacts of proto-Slavic populations and cultures with Roman civilisation in the early centuries of the first millennium. The paper examines ancient Latin loanwords in modern Ukrainian, in comparison with other Slavic languages and focuses on the question of Roman influences on the toponymy of Ukraine. Considering the difficulties linked to the temporal distance and the genetic diversity between late Latin and modern Ukrainian, these linguistic phenomena are correlated with historical, archaeological, numismatic data (as materially attested), in order to frame the linguistic question in the respective historical context, and at the same time to highlight the lexical connections and cultural continuity with the late Latin period.

Keywords Ukrainian language. Latin loanwords. Toponymic replication. Ethnolinguistic connections.

Edizioni
Ca'Foscari

Peer review

Submitted 2022-08-23
Accepted 2022-10-12
Published 2022-12-15

Open access

Citation Ponomareva, O. (2022). "Early Latin Loanwords in Modern Ukrainian and the Question of Toponymic Replications". *Balcania et Slavia*, 2(1), 91-108.

1 Latinisms in the Ukrainian Language

Like other European languages, Ukrainian has acquired numerous borrowings from Latin, in most cases through the mediations of the Neo-Latin languages and Polish, another Slavic language. The most complete lexicographic sources of the contemporary Ukrainian language include about three thousand Latinisms that reflect different socio-cultural contexts, referring to various historical periods, as well as the multiple contacts and the most varied interactions with other cultural realities. Similarly to other languages, Latin elements in Ukrainian are characterised by the heterogeneity of historical and etymological sources caused by extra-linguistic factors.

Most of the lexical Latin loanwords were introduced into Ukrainian between the 15th and 18th centuries, during the period of a close interaction between Ukrainian linguistic reality and cultural, religious and socio-political contexts of the 1st *Rzeczpospolita* where Latin was the written language in active use, especially in the judicial and administrative spheres, in education system and in the Church as official liturgical language. It was also the language used by the cultural elite: in the multiethnic *Rzeczpospolita* Latin had become a kind of *lingua franca* demarcating cultural rather than national boundaries:

> In the entire panorama of European national cultures, it is difficult to find an analogy to the role played by Latin in Rzeczpospolita, to its *sui generis* bilingualism. The upper strata of society in the Confederation were bilingual, which contributed to a unique symbiosis between the Slavic mother tongue and Latin language. (Axer 1995, 76-7)

At that time, Ukrainian adopted, through the mediation of the Polish language, the Latin words *auctŏr* > pol. *autor* > ukr. автор; *administratiōne(m)* > pol. *administracja* > ukr. адміністрація; *commissio* > pol. *komisja* > ukr. комісія; *magnātus* > pol. *magnat* > ukr. магнат and many others. At the same time, given the high level of general education in Ukraine in that period (excluding the peasants), as well as the deep knowledge of the classical Greek and Latin heritage by Ukrainian scholars and writers, it can be assumed that many borrowings from Latin have been assimilated not through the mediation of Polish, but in a parallel way with the acquisition of the same words in the Polish language and in other European languages. In other cases, Ukrainian lexicographic sources certify some direct acquisitions from Latin like in *absurdus* > ukr. абсурд, *bursa* > ukr. бурса (in the meaning of 'theological seminary'); *vacātio* > ukr. вакації; *humōre(m)* > ukr. гумор; *ratiōne(m)* > ukr. рація; *termĭne(m)* > ukr. термін.

The most frequent sources of Latin loanwords in Ukrainian were Romance languages, mainly French. Through French mediation, Ukrainian has adopted the Latinisms as *arbĭtĕr* > fr. *arbitre* > ukr. арбітр; *expĕdītĭo* > fr. *expédition* > ukr. експедиція; *mandātu(m)* > fr. *mandat* > ukr. мандат; *manifĕstu(m)* > fr. *manifeste* > ukr. маніфест; *mĭnistĕr* > fr. *ministre* > ukr. міністр and others. In many cases, however, it is a matter of etymological plurality or, more precisely, of the plurality of historical sources for the same loan, which means that the words belonging to different languages are going back to the same etymology: *annexiōne(m)* > ted. *Annexion* > fr. *annexion* > ukr. анексія; *corruptiōne(m)* > ted. *Korruption* > fr. *corruption* > ukr. корупція; *doctrina(m)* > ted. *Doktrine* > fr. *doctrine* > ukr. доктрина; *emigratione(m)* > ted. *Emigration* > fr. *émigration* > ukr. еміграція; *institūtu(m)* > ted. *Institut* > fr. *institut* > ukr. інститут; *informatio* > ted. *Information* > fr. *information* > ukr. інформація.

The lexical Latinisms adopted in the subsequent period, more precisely between the 18th and 19th centuries, mainly concerned the terminology of the various branches of science: алібі 'alibi', ампула 'phial, vial', вакуум 'vacuum', гербарій 'herbarium', дегенеративний 'degenerative', еволюція 'evolution', модус 'mode' etc. In that period, many loans came through the mediation of the Russian language, and this is a rather curious linguistic phenomenon, considering the fact that in the previous period there had been reverse processes: Latin loans were adopted by the Russian language through the Ukrainian language (cf. Vinogradov 1982, 523).

2 Old Lexical Latinisms in the Ukrainian Compared with Other Slavic Languages

Of particular interest are the earliest Latin loans whose assimilation presumably dates back to the period of Proto-Slavic linguistic unity and the subsequent differentiation of the various Slavic languages; an assimilation that, in many cases, took place through the mediation of the Gothic language and/or other Germanic languages. This kind of loans is well preserved in most modern Slavic languages, including Ukrainian: contemporary etymological and lexicographic sources[1] record about twenty Latinisms of this type perfectly integrated and assimilated by Ukrainian language to appear indigenous lexical creations. The semantic fields vary from the names of cultivated

1 *Etymolohichnyj slovnyk ukrajinskoi movy* (EtSlUkrM) v 6 tomakh. Kyiv: NAN Ukrajiny, Naukova dumka, 1982-2012; *Akademichnyj tlumachnyj slovnyk ukrajinskoi movy v 11 tomakh* (SUM-11). Kyiv: NAN Ukrajiny, Naukova dumka, 1970-80; *Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoji ukrajinskoi movy* (VTSSUM). Irpin: Perun, 2005; *Slovnyk ukrajinskoi movy v 20 tomakh*. Kyiv: NAN Ukrajiny, Naukova dumka, 2010-21.

e-ISSN 2785-3187

plants as редька ‘horseradish’, цибуля ‘onion’ or the names of dishes like оцет ‘vinegar’, ґляґ ‘abomasum, maw’, by extension ‘curdled milk’ – to the names of pre-Christian beliefs and some Christian rituals, for example русалка ‘undine’, ‘water nymph’, ‘mermaid’; поганин ‘pagan’, ‘heathen’; Коляда ‘Christmas rite’; or even numerous replications of the toponym Рим ‘Rome’ and some cultural-specific realities of ancient Rome (this topic will be examined in the paragraph dedicated to Ukrainian toponymy of Latin origin). Despite different writing and pronunciation, the phonetic and semantic similarities of most of these words in various Slavic languages are evident:

- Цибуля, ‘onion’ in Ukrainian: from lat. *cepulla(m)*, diminutive of *cēpa* ‘onion’ (assimilated through Germanic mediation); цыбуля in Belarusian; *cybula* (*cybla*) in Upper Sorbian; *cybula* in Lower Sorbian; *cebula* in Polish; *cibule* in Czech; *cibul’a* in Slovak; *čebula* in Slovene versus лук in Russian and Bulgarian, *luk* in Croat;
- Редька, ‘horseradish’ in Ukrainian: from lat. *rādix* ‘root’ (assimilation took place through Germanic mediation); рэдзька in Belarusian; редька in Russian; *rjedkej* in Upper Sorbian; *rjadkei* in Lower Sorbian; *rzodkiewka* in Polish.
- Ґляґ, ‘abomasum’, ‘rennet’, ‘curdled milk’ (especially obtained from the extraction of stomach enzymes from unweaned young ruminants) in Ukrainian: from lat. *coagulāre*, deriv. of *coāgulum* ‘to clot’, ‘to curdle’, ‘to congeal’ (the assimilation took place through the Romanian mediation of the noun *cheag* ‘clot’, ‘lump’; ‘rennet’). Among all Slavic languages, apart from Ukrainian, the word with the same meaning exists only in Polish (*klag*) and in Slovak (*kl’ag*). In Ukrainian the word ґляґ has produced numerous derivatives: over twenty meanings including nouns, verbs and participles (ґляґанка, ґльоґанка ‘curdled milk’; ґляґанець ‘sweet ricotta cheese’; ґляґати, ґляджити, ґледжити ‘to curdle’, referred to ‘milk’; ґляґаний ‘curdled’ etc.), most of them of ancient formation. The phonetic aspect is another peculiarity of this word: ґляґ contains two letters ґ, traditionally present in some Ukrainian lexemes like ґава ‘crow’, ґандж ‘defect’, ‘fault’, ґрунт ‘soil’, ‘terreno’, ґудзик ‘button’, which is particularly useful in the transliteration of foreign anthroponyms like Ґете Goethe, Гайдеґґер Heidegger, Гюґо Hugo. In 1933 after the invalidation of the *Orthography of Kharkiv*,[2] the letter ґ was abolished, consequently the sound disappeared

2 It was the first unified orthography of Ukraine, a synthesis of the best solutions of the previous norms for spelling, elaborated by authoritative linguists representing the different linguistic traditions, Western-Ukrainian and Eastern-Ukrainian, which have been extensively discussed in the *All-Ukrainian Orthographic Conference* in Kharkiv in 1927. *The Orthography of Kharkiv* was abolished in 1933 after the advent of a ‘re-

not only in loanwords, but also in properly Ukrainian lexemes. Ґляґ was replaced with сижуг, which coincided with the Russian word and was thus encoded in the dictionaries, while in the numerous derivatives the phoneme /ґ/ was replaced with /г/.[3] After 1989 the word ґляґ was reintroduced into dictionaries.
- Òцет 'vinagr' in Ukrainian: from lat. *acētum*, similar to *acer* 'sour' (through Gothic mediation *akeit* 'vinagr'); вòцет in Belarusian; оцèт in Bulgarian; òцет in Macedonian; *òcet* in Polish and in Czech; *òcot* in Slovak; *òcat* in Croatian.

The vowel -o- instead of -a- indicates the phonetic and graphic adaptation of Latinisms in Slavic languages. We can observe the same phonetic change in the Ukrainian adjective поганий 'bad', 'ugly', 'unpleasant' plus numerous derivatives (about twenty), as well as in the noun поганин 'pagan', 'heathen', 'follower of Paganism'; the words are derived from the same source, from lat. *pāgānus* (*pāgus*) 'country dweller', 'villager' (presumably because villagers embraced Christianity later than city dwellers). In some South Slavic languages the derivatives formed from the same Latin root *pag-*, (*pog-*) exist predominantly in the form of the noun with the meaning 'bad person': поганець in Bulgarian (which also means 'rat'), поганац, поганик in Serbian. In most of the Slavic languages the meaning is 'pagan', 'heathen', 'follower of Paganism': *pogan* in Upper and Lower Sorbian; *poganin* in Polish; *pohan* in Czech e Slovak; *pogan* in Sloven. In Ukrainian from the adjective поганий also derive the noun гана 'reproach', 'disapproval', and the verb ганити 'to disapprove', 'to scold'.

Of particular interest are the borrowings in the semantic field of pre-Christian beliefs and Christian rituals. For example, русалка in the meaning 'undine', 'water nymph', 'mermaid' is common for most Slavic languages: русалка in Belarusian, Russian, Macedonian e Serbian; *rusalka* in Slovak, *rusàlka* in Czech and Slovene; *rusałka* in Polish. In Slavic folklore, the rusalky "were conceptulized as unrest souls of improperly deceased young women, girls or infants" (Dynda 2017, 83). In its broadest sense, it means 'water nymph', but also 'wood nymph' and designates a vast and complex phenomenon of the penetration of elements of ancient pre-Christian rituals into Christian worship. It derives from the Old East Slavic word русалиıа, which was a typical *Totenfest* linked to the spring season which subsequently also entered into Western and South Slavic languages. According

newed' language policy aimed at the affirmation of Russian as the *lingua franca* of the Soviet Union.

3 Although the graphemes are visually similar, they indicate two separate phonemes: /г/ indicates the voiced pharyngeal fricative consonant, while /ґ/ is the voiced velar occlusive consonant. The letter ґ was officially reintroduced into the alphabet in 1989, but its phonemic status has been restored only by the Spelling Reform in 2019.

to the most accredited etymological dictionaries, it is a direct Latinism which can be traced back to the Latin form *rosālia* or *rosaria*, 'rose festival' in ancient Rome, dedicated to the commemoration of the dead and linked to seasonality of blooming of roses "given that the roses, characteristic spring flowers, allude to the rebirth: their red color means life, blood, flesh, and earthiness" (Parodo 2016, 723).

The word коляда is another example of a direct Latinism in Ukrainian and in most Slavic languages. It derives from *kălendae* (*călendae*), the first day of every month signifying the start of a new lunar phase. In Slavic language the semantic area of this word is connected to the winter solstice, and, subsequently, to the Christmas cycle and Christmas customs: калядà in Belarusian; коле́да, ко́леде in Bulgarian and Macedonian; кòледа in Serbian; коляда́ in Russian, also with the meaning of 'winter solstice'; *koléda* in Slovenian; *koleda* in Czech and Slovak with the meaning of 'Christmas and Easter carols'; *kolęda* in Polish, 'Christmas song', but also with the meaning of 'visit of the priest to families on the occasion of Christmas holidays' (Brückner 1927, 245-6). In Ukrainian коляда represents a lexical unit with the larger number of meanings compared to other Slavic languages as it connotes:

- Christmas ritual;
- Christmas ritual song;
- a group singing Christmas carols, with derivatives – колядник (the feminine form колядниця) 'who goes about singing Christmas carols', колядувати 'to sing Christmas carols';
- a reward offered to groups performing Christmas ritual song;
- Christmas Eve;
- Christmas gift.

Коляда (with capital letter) also means a deity linked to the winter solstice signifying the start of a new year.[4]

An aspect of ethnological interest is the maintenance in the various Slavic cultures of the Koliada ritual, in which singing groups composed mainly of young people dressed as shepherds and other typical crib characters go from house to house singing Christmas carols. This tradition is particularly heartfelt and alive in Ukraine, and is typical not only of rural culture, as is usually the case in contemporary societies, but also identified with mainstream culture. The Koliada ritual is regenerated every year at Christmas through musical, theatrical and artistic performances on a high level. In this way centuries-old traditions are handed down from generation to generation.

The presence of these Latinisms with similar meanings in most Slavic languages speaks in favour of a rather remote period of ac-

4 EtSlUkrM, 2: 526-7; SUM-11, 4: 237; VTSSUM, 557; SUM-20, 8: 255.

e-ISSN 2785-3187

quisition, presumably in the times of Proto-Slavic linguistic unity. According to the sources of historical lexicology, these borrowings may date back to the period between the 2nd and 4th centuries AD, which corresponds to some initial phases of differentiation of the various dialects of the Proto-Slavic language in which the phonetic, lexical and morphosyntactic differences between these dialects that later formed the distinct Slavic languages began to strengthen. Many scholars of Old Slavic languages, among them the etymologist Franciszek Sławski and the medieval historian Lech Tyszkiewicz, argue that the period of the greatest differentiation of Slavic languages could correspond to the time of Germanic and, later, of Slavic migrations and thus dates back to the 5th-6th centuries AD (Tyszkiewicz 1990, 40-8, 198-203; Sławski 1975). Recently, this thesis of Slavic migrations has been put into question, at least, in its traditional version of relatively quick processes (Curta 2021). In any case, the presence of Latinisms with similar meanings in most Slavic languages demonstrates not only the existence of a vast area of contact on the borders of the Roman Empire but also the temporal continuity of Slavic languages with the Latin heritage.

3 The Imperfective Future In Ukrainian: Typological Analogies With The 'Romance Model'

In addition to the lexical and semantic influences mentioned above, there is a grammatical category in Ukrainian that has similarities rather with Western Romance languages than with Slavic languages: the simple imperfective future where the endings that represent the shortened personal forms of the verb імати, *jьmati* 'to take', 'to grab', 'to have' (as a result of 'take'), are added to the infinitive of verbs:

(я) писати -му	(ми) писати -мемо
(ти) писати -меш	(ви) писати -мете
(він, вона, воно) писати -ме	(вони) писати -муть

Comparing the simple imperfective future in Ukrainian with the simple future in Western Romance languages, the replication of the same morphological pattern becomes evident:

French (*avoir*: *ai*, *as*, *a*, *avons*, *avez*, *ont*)

j'écrir-ai	*nous écrir-ons*
tu écrir-as	*vous écrir-ez*
il, elle écrir-a	*ils, elles écrir-ons*

e-ISSN 2785-3187

Spanish (*haver*: *he*, *has*, *ha*, *hemos*, *habéis*, *han*)

escribir-é	*escribir-emos*
escribir-às	*escribir- éis*
escribir-à	*escribir-àn*

Italian (*avere*: *ho*, *hai*, *ha*, *abbiamo*, *avete*, *hanno*)

scriver-ò	*scriver-emo*
scriver-ai	*scriver-ete*
scriver-à	*scriver-anno*

Catalan (*haver*: *he*, *has*, *ha*, *hem*, *heu*, *han*)

escriur-é	*escriur-em*
escriur-às	*escriur-eu*
escriur-à	*escriur-an*

Portuguese (*haver*: *hei*, *hás*, *há*, *hemos* (*havemos*), *heis* (*haveis*) *hão*)

escrever-ei	*escrever-emos*
escrever-às	*escrever-eis*
escrever-à	*escrever-ão*

As can be seen from these examples, the personal forms of the Ukrainian verb писати, 'to write', in comparison with the forms of the same verb in the simple future in French, Spanish, Catalan, Italian and Portuguese, follow the Romance pattern: the different verb conjugations have the same endings added to the infinitive. Similar grammatical forms – sufficiently documented by textual sources – existed in Vulgar Latin from the 2nd century AD onwards (Renzi, Andreose 2015, 154). It should be pointed out that the ancient form of the simple future with the verb 'to have' was present in Old Church Slavonic language, it is part of Indo-European heritage and it is also common among some of Non-Indo-European languages. Anyway, this verbal form no longer exists in most Slavic languages, nor in the Eastern Romance languages.

At the same time, in contemporary Ukrainian linguistics, there is still a contradiction between prescriptive and descriptive approaches to the interpretation of the future form of imperfective verbs and there is no unanimity among scholars on the question of synthetism of the synthetic future tense from the point of view of its diachronic typology (cf. Vykhovanets, Horodenska 2004, 254-7; Marchylo 1997, 22-5; Bevzenko 1997, 213-17; Danylenko 2010, 113-21). Nevertheless, the difficulties related to the temporal distance as well as the genetic diversity between Late Latin and Modern Ukrainian make our linguistic investigations rather complex, thus it becomes necessary to correlate these lexical and morphological phenomena with histor-

ical, archaeological and numismatic data (as materially attested), placing the linguistic question in its historical and cultural context.

4 The Eastern Proto-Slavic Area: Specific Archaeological Cultures and the Earliest Evidence of Rudimentary Writing

The eastern dialectal area of the Proto-Slavic ethnic and linguistic community between the 1st and the 2nd century AD comprised a large territory located between the upper course of the Dnister river and the middle course of the Dnipro river. It is often related to the Zarubyntsi culture identified in 1898 by Vikentiy Khvoyka, the Czech-Ukrainian archaeologist, and named after the site where it was found near the village Zarubyntsi located 140 km south of Kyiv. Subsequently the Zarubyntsi culture was attested by about 500 archaeological sites. Some years later, Khvojka discovered the vast sepulchral area belonging to the Chernyakhiv culture, named after the place where it was found near the village of Chernyakhiv in the vicinity of Kyiv. In the same period, the Polish-Czech archaeologist Karel Hadáček identified sepulchral monuments of the same type in the upper Western Buh river (now known as archaeological site of Neslukhiv in vicinity of Lviv). In 1903 similar sepulchral areas identifiable with the Chernyakhiv culture were discovered in the Sântana de Mureș region in Transylvania. Important archaeological evidence proves that in the period of Gothic invasions most of the local tribes were settled and remained to live in the same places even after the Goths were pushed further west by the Huns in the 4th and 5th centuries AD, and that in the same places the Chernyakhiv culture succeeded the Zarubyntsi culture. Archaeologists correlate the formation of the Chernyakhiv culture with the intensified contacts of the barbarian peoples settled in Eastern Europe with the Roman Empire, especially during the Scythian Wars of the 3rd century (between 238 and 271). The peak of the expansion of the Chernyakhiv culture coincided with the reign of Ermanaric, the king of the Ostrogoths who died in 370. Ermanaric succeeded in institutionalising the political dominance of the Goths over the rest of the barbarians in the region, ensuring a relative internal stability and advantageous trade with the Roman Empire, as well as with the Greek colonies along the northern Black Sea coast, then vassals of Rome such as Olvia (Olbia Pontica), Tyras, Chersonese (Eleunte), Panticapeo (Panticapea).

The Chernyakhiv culture represented a rather disparate ethnic conglomerate: its populations were descendants of the Scythians, Sarmatians, Thracians, with an important Slavic component (Pivtorak 2015, 225; Sedov 1979, 98-100). The economy was centred on agriculture using an innovative type of plough with an asymmetrical

e-ISSN 2785-3187

ploughshare, equipped with a mobile front end on wheels that needed to be transported by oxen or horses. A favourable climate and fertile soil which gave the possibility of a rich harvest, especially of cereals, determined the settled nature of the populations: this is testified by the remains of unfortified settlements and necropolises which lasted on average 100-150 years. Trade with the Roman Empire included not only grain exports, but also importation of foodstuffs, in particular wine and oil, transported in amphorae, the finds of which are very frequent in the areas of the Chernyakhiv culture (Synytsia 2013, 688). The archaeological finds of amphorae in the area of forested steppes along the northern coast of the Black Sea correspond to the areas of the spread of the Chernyachiv culture, and they are practically absent outside this area (Kropotkin 1961, 44). The discovery of Roman silver coin hoards throughout the area of the Chernyachiv culture, as well as the entire archaeological context, demonstrates that Roman coins were mainly used for the accumulation of money rather than as a medium of exchange, at least until the 5th century AD.[5]

5 The Historical-Cultural Significance of Roman Coins Found in the Chernyakhiv Culture Areas

At the end of the 19th century Volodymyr Antonovych, the father of modern Ukrainian archaeology, described ancient coins found on the territory of Ukraine as “the earliest attested sources of its history” (Braychevsky 1963, 36). Although the question of the penetration of Roman coins into the areas of the Chernyakhiv culture still remains open, we can specify some basic theses widely accepted in the international scientific community: the Roman coins of the Late Antique period are contemporary with the discoveries of the Chernyakhiv culture and have a precise location in the Dnister and Dnipro rivers basins (cf. Myzgin 2012, 197-201); the boundaries of these numismatic finds coincide with the archaeological boundaries and, most likely, with the boundaries of political and economic structures existing in that period (cf. Magomedov 2001, 58-60).

According to a thesis supported by authoritative contemporary archaeologists, among them Mark Shchukin, Boris Magomedov, Kyrylo Myzgin, Arkadiusz Dymowski and others, the Roman silver *denarii* found in the areas of Chernyakhiv culture could be part of the wages paid to the Goths as the *foederati* of the Roman Empire after the stipulation of the *foedus* with Constantine I in 332 AD. There is even

5 It is rather symptomatic that in later periods the coins minted in the medieval State of Kyiv Rus’ in the 10th century were derived from the Roman *denarius* of the 2nd century AD.

a hypothesis that after the stipulation of the *foedus* Rome considered the Gothic kingdoms along the northern coast of the Black Sea as its own territories, which in any case fell within its political and military sphere of influence (Shchukin 2005, 201; Magomedov 2006, 41-56). The increased inflow of Roman coins coincided with the intensification of trade between the Goths and the Roman Empire at that time. Of particular interest is the supposition of contemporary Russian historian Vladimir Lavrov about the existence of a single Gothic Kingdom governed by a dyarchy represented by the military leader Ermanaric, the king of the Ostrogoths, and the descendant of an ancient aristocratic lineage Athanaric, the king of the Visigoths; the latter was mentioned in Roman documentary sources as *iudex*, a title with executive force equivalent to the nominal governor in imperial provinces. In this way, Athanaric's subjects could be considered as inhabitants of the Roman Empire who, by paying contributions, also received *ipso facto* the rights and privileges of Roman citizens (Shchukin 2005, 207).

The last important discovery of Roman Imperial coins in Ukraine dates back to 2005 (Levada, Alekseenko 2011, 373-95). Nevertheless, the most systematic and comprehensive study of Roman coins found on Ukrainian territory remains the monograph by Mykhailo Braychevsky *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*. Braychevsky provides an accurate topographical description of the finds of Roman hoards on territories of contemporary Ukraine and repeatedly mentions Podolia, a historical-geographical region located in the west-central and south-western part of Ukraine and in north-eastern Moldova, on the right bank of the Dnister river in the Transcarpathia. These territories from the 2nd century AD onwards bordered Dacia, which became a Roman province in 106, along Trajan's Wall.[6]

Mykhailo Braychevsky provides a precise dating of these coins, most of them date from the period between the end of the 1st to the beginning of the 2nd century AD, which corresponds to the time of the Antonine dynasty, i.e. the greatest expansion of the Roman Empire characterised by the territorial shift of the Empire's borders following the conquest of Dacia. While a substantial decrease in the influx of coins, starting from the first half of the 3rd century, coincided with the most serious economic crisis of the Roman Empire, on the one hand, and with barbarian invasions and the Indo-European migrations, on the other. In the following periods, despite the decrease in the influx of new coins, the use and importance of the Roman *denarius* increased considerably; in particular, silver coins imitating Roman ones were independently minted, with an exact reproduction of the original *denarii*.

6 Contrary to its name, Trajan's Wall was not built by the Romans during Trajan's reign, but probably by the Goths and Byzantines between the 3rd and 11th centuries.

At the end of his work, Mykhailo Braychevsky provides an important numismatic data: a catalogue of Roman coins – over 30,000 units – found in 1,100 inhabited centres in Ukraine. This catalogue is known in Ukrainian archaeology and historiography as the "Braychevsky's list".

6 Roman Toponymic Replications in Ukrainian Geographic Space

The linguist Kostyantyn Tyshchenko conducted an important toponymic and onomasiological research in order to study the toponymic material contained in the "Braychevsky's list". In this way, the scholar in his pioneering work conceptualised the question of Roman influences on the toponymy of today's Ukraine. Tyshchenko highlights three most frequent morphological units in place-names and compares them with toponyms in other European countries whose territories in Late Antiquity were part of the European *Barbaricum*: Poland, Slovakia, Bulgaria, Romania, Hungary, Germany and other countries of northern, central and eastern Europe. The most frequent morphological units are:

1. *Doman-* from the stem of the common Latin name *dominus*;
2. *Traian-* (*Trojan-*) from the stem of the anthroponym *Traianus*;
3. *Rom-* (*Rym-*) from the stem of the toponym Rome (Tyshchenko 2006, 250-8).

In the place-names analysed by Tyshchenko, the most numerous are replications of the Latin-derived stem *Doman-*: this replication concerns 96 localities in 13 countries in a vast geographical area extending from Germany to Russia and from the Baltic States to Turkey; it includes very different nations belonging to different language families of which six are Slavic nations. It is a very common place-name in Romania – with 26 locations, in Poland – with 41 locations, and, especially, in Ukraine where it is replicated in 54 toponyms:

1. Germany: Domäne (3), Domnitz, Dommitzsch – 22.
2. Czech Republic: Domanìn (3), Domanìnec, Domanìce (2), Domànovice – 12.
3. Slovakia: Domanìnky, Domadice, Domandice, Domaniža, Domanovce – 12.
4. Hungary: Domahàza, Domaszék, Domoszlò, Domony – 7.
5. Romania: Doman, Domneşti (5), Domnița (Mihail Kogălniceanu), Dumeşti (2), Doamna – 26.
6. Poland: Domanice (5), Domaniew (2), Domaniewice (3) Domankòw, Domanin (2), Domanków, Domanin (2), Domaniów (2), Domaniwice, Domanowo, Domanów – 41.

e-ISSN 2785-3187

7. Ukraine: Доманове, Думниця, Думичі (2), Думи (3), Доманинка, Доманці, Думени, Думанів, Думинське, Доманівка (2), Домантівка, Домонтове, Думанці, Думенки, Домниця (2) – 53.
8. Belarus: Дамановічы (2), Даманава (3), Даманы, Домнікі, Домнікава.
9. Russia: Доманичи, Доманово, Деменка, Думаничи, Дмыничи, Думиничи, Деменино.
10. Other countries (15 replications) included Latvia: Domenikava; Lithuania: Domopole; Turkey: Domaniç.
(Tyshchenko 2006, 248-51)

There are about 60 replicated place-names derived from the anthroponym *Traianus* – *Traian-* (*Trojan-*) in eleven different countries; they represent a more compact geographical area also including some Slavic countries of the Balkan-Danubian area. The vowel -o- in place of the Latin -a- indicates adaptation to the phonemic context of the Slavic languages, since place-names are of the same type for East, West and South Slavs; it is therefore an isophonic phenomenon denoting a common toponymic base and a probable (though not always certain) continuity from the time of Proto-Slavic linguistic unity. The largest number of replications deriving from the Latin stem *Traian-* (*Trojan-*) can be found in Ukraine; their correlation with the areas where Roman coins were found could attest to the direct contacts of local populations with the Roman Empire and not only during the 'reign of Trajan': in particular, the Russian Soviet historian Boris Rybakov believes that

> the real emperor Trajan (98-117 AD) deified by the Senate after his death, like many Roman emperors, could also become a deity in the Slavic polytheistic religion among the south-western Slavic tribes that came into direct contact with the 'lands of Trajan', in other words with the Roman Empire. (Rybakov 1963, 14-15)

The 'centuries of Trajan', also mentioned in the epic poem *The Tale of Igor's Campain* of the 12th century, indicate not only the period of this emperor's reign, but – and above all – the subsequent periods that coincided with the expansion of Slavic peoples into the areas of the middle course of the Dnipro river (the Chernyakhiv culture) under strong material and cultural influences from the 'land of Trajan'. More specifically, the 'centuries of Trajan' are the three centuries between the 2nd and 4th centuries AD,

> when the Slavic ruling classes sold grain to the Romans using Roman measures, accumulated wealth in Roman denarii, adorned their wives with Roman jewels [...] In the collective imagination

of the Slavs, Emperor Trajan was the personification of the imperial rule of the Roman state rather than a real person. (Rybakov 1963, 15)

The spread of place-names derived from the anthroponym *Traianus* (*Traian-*, *Trojan-*) as a result of toponymic transmigration in the European geographical space is configured in this way:

1. Germany: Trainau, Traindorf, Treinfeid.
2. Czech Republic: Trojanovice.
3. Slovakia –
4. Hungary: Torjàn.
5. Romania: Traian (19), Traian Vuia, Troianul.
6. Poland: Trojany (2), Trojanòw, Trojanowo (2), Trojanowice (2), Trojadyn.
7. Ukraine: Троян, Трояни (7), Троянів, Троянівка (3), Троянове, Троянка (4) – 16.
8. Belarus: Траянец, Траянаўка.
9. Bulgaria: Троян (2), Трояново (2), Троянска Планина, Троянски перевал.
10. Russia: Троян.
11. Other countries – Slovenia: Trojane; Moldova: Troian. (Tyshchenko 2006, 248-51)

The third of the most replicated toponyms is the very name of the Roman Empire and/or its capital Rome (Rzym, Řim, Rym, Рим, Рым in the phonetic and graphic adaptation in the Western and Eastern Slavic languages as well as the Baltic languages). Toponymic transmigration is determined by the notoriety and importance of the name, by its historical, political and institutional significance, which explains its reuse in various European countries: there are more than 50 toponyms replicated in ten European countries. The largest number of replications we found in Germany, Poland, Slovakia and Ukraine. The geographical configuration is very similar to the area of diffusion of the place-names of anthroponymic origin derived from *Traianus*:

1. Germany: Rom, Rommerode, Römhild, Romsdorf, Römsted, Römersberg, Römershag, Römershagen, Römershausen (2), Römershofen.
2. Czech Repubic: Řimov (2), Řimice, Rymice.
3. Slovakia: Rimavskà Baňa, Rimavskà Pila, Rimavskà Seč, Rimavskà Sobota, Rimavské Brezovo, Rimavské Janovce, Rimavské Zalužany.
4. Hungary: Rimóc, Romhány, Románd, Romonya.
5. Romania: Roma, Roman.
6. Poland: Rzym (2), Rzymy-Las, Rzymiany, Rzymsko, Rzymówka, Rzymkowice, Rzymanów (2), Rymań, Rymer, Rymki.

7. Ukraine: Римачі, Рими, Римів (Велика Бурімка), Римиги, Ромейки, Ромашки, Романівка (7).
8. Belarus: Рум, Рымінка, Раманішчы.
9. Latvia: Rumšiškės, Rimše, Rimšenai, Romašiai.
(Tyshchenko 2006, 248-51)

7 Conclusions

Research into two distinct linguistic phenomena, lexical and toponymic, in contemporary Ukrainian adds some relevant elements to the study of contacts (both direct and mediated by the Goths and other Germanic tribes) of the Proto-Slavic populations in the basin of the Dnipro and Dnister rivers and the northern shores of the Black Sea with Roman civilisation in the early centuries of the 1st millennium. Ancient Latinisms assimilated by Slavic languages are the most numerous in the Ukrainian vocabulary, followed by Polish and Slovak vocabularies. Historical and toponymic data reveal the existence of a stratum of oikonyms of Latin origin presumably assimilated in the Late Antique period. This is supported by numismatic data, i.e. the discovery of coin hoards of the Roman Empire dating from the end of the first century to the beginning of the second century AD in the vast areas between the basins of the Dnipro and Dnister rivers. The correlation between place-names of probable Latin origin and the locations of ancient Roman coin hoards on Ukrainian territory, highlighted by the analysis of linguist Kostyantyn Tyshchenko, is a particularly important aspect. The toponymic transmigration of such place-names over the vast area encompassing various countries of northern, central and eastern Europe can attest to linguistic continuity lasting at least since the Late Antique period between the 2nd and 4th centuries AD. The fact of greater conservation of this type of toponymy in the Ukrainian lexis with a high number of Latin replications seems rather significant.

A particularly interesting linguistic fact is the presence in the Ukrainian language of an exclusive grammatical category that has similarities rather with Western Romance languages than with Slavic languages: the simple imperfective future where the endings that represent the shortened personal forms of the verb імати, *jьmati* ‘to take’, ‘to have’ (as a result of ‘take’)’ are added to the infinitive of verbs.

These data highlight some fundamental aspects attributable to a direct Latin inheritance of historical and cultural realities in the Ukrainian geographical and linguistic space whose past as an immediate Roman periphery in the early centuries of the first millennium still remains insufficiently studied. The new focus on a lexical and toponymic investigation into early Latin loanwords in contemporary Ukrainian can represent the starting point for further devel-

opment of such issues, especially in comparison to other Slavic and non-Slavic European languages.

Bibliography

Axer, J. (1995). "'Latinitas' jako skladnik polskiej tozsamosci kulturowej" ('Latinitas' as a Component of Polish Cultural Identity). Jerzy, A., *Tradycije antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska*, Z. 1-2. Warszawa: OBTA, 71-81.

Bevzenko, S. (1997). *Formy vyiavu maibutnoi dii v ukrainskykh dialektakh in: Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk* (Ways of Expressing the Future Tense in Ukrainian In: Dialect Atlas of Ukraine), vol. 3. Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho Universytetu im. B. Hrinchenka, 1997.

Braychevsky, M. (1963). *Koly i iak vynyk Kyiv* (When and How Did Kyiv Come into Existence?). Kyiv: Vyd-vo AN URSR.

Curta, F. (2021). *Slavs in the Making. History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500-ca. 700)*. London: Routledge Editor.

Danylenko, A. (2010). "Naskilky ukrajinskyi syntetychnyi majbutnii chas je syntetychnym?". *Movoznavstvo*, 4-5, 113-21.

Dynda, J. (2017). "Rusalki: Anthropology of Time, Death, and Sexuality". *Slavic folklore*. Prague: Charles University, 83-100. Studia Mythologica Slavica.

Kropotkin, V. (1961). *Klady rimskikh monet na territorii SRSR* (Roman Coin Hoards on the Territory of URSS). Moskva: Izdatelstvo AN SRSR. Svod Archeologicheskikh Istochnikov G4-04.

Levada, M.; Alekseenko, N. (2011). "A Hoard Near Moshny Village". *Peterburzhskii apokrif. Poslanie ot Marka*. Sankt-Peterburg; Kishinev: Izd-vo Vysshaya antropologicheskaya shkola, 373-95.

Magomedov, B. (2001). *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa* (The Chernyakhiv Culture. The Question of Ethnicity). Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Magomedov, B. (2006). "Monety jak dzherelo vyvchennja istorii plemen Cherniakhivskoi kultury" (Coins as a Source for the Study of the Chernyakhiv Culture Tribes). *Arkheolohija*, 4, 46-52.

Marchylo, L. (1997). *Z istorii skladnykh form maibutnoho chasu v ukrainskij movi in Systema i struktura skhidnoslovianskykh mov: mizhkafedralnyi zbirnyk naukovykh prats* (From the History of the Complex Future Forms in Ukrainian in the System and Structure of East Slavic Languages: Thematic Scientific Collection of Research Papers). Kyiv: Vyd-vo Natsionalnoho Universytetu im. M. Drahovanova.

Myzgin, K. (2012). "Finds of Roman Coins of Asia Minor Provincial Mintage in the Territory of Chernyakhiv Culture". Tsetskhladze, G.R. (ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of Archaeology and Ancient History*. Oxford: BAR Publishing, 197-212. BAR International Series 2432

Parodo, C. (2016). "Purpureos flores ad sanguinis imitationem in quo est sedes animae: i Rosalia e l'iconografia del mese di Maggio". *Archeologia classica*, LXVII, n.s. II, 6, 721-50.

Pivtorak, H. (2015). *Istoryko-linhvistychna slavistyka* (Historical and Linguistic Slavic Studies). Kyiv: Naukova dumka.

Balcania et Slavia
2, 1, 2022, 91-108
e-ISSN 2785-3187

Renzi, L.; Andreose, A. (2015). *Manuale di linguistica e filologia romanza*. Bologna: il Mulino.

Rybakov, B. (1963). *Drevnaja Rus'. Skazania, byliny, letopisi* (Ancient Russia: legends, byliny, chronicles). Moskva: Izd-vo AN SSSR.

Sedov, V. (1979). *Proiskhozhdenie i ranniaia istoria slavian* (Origins and early History of the Slavs). Moskva: Nauka.

Shchukin, M. (2005). *Gotskii put. Goty, Rim i Cherniakhovskaia kultura* (The Gothic way. The Goths, Rome and Chernyakhiv Culture). Sankt-Peterburg: Filologicheskii fakultet SPbGU.

Sławski, F. (1975). "Słowianie. Nazva" (Slavs. Name). *Słownik starożytności słowiańskich: Encyklopedyczny zarys kultury słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII: Tom piąty*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 304-6.

Synytsia, J. (2013). *Cherniakhivska Kultura in Entsyklopedia Ukrainy* (The Chernyakhiv Culture in Encyclopedia of Ukraine), vol. 10. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy: Vyd-vo Naukova dumka.

Tyshchenko, K. (2006). *Movni kontakty: svidky formuvannia ukraintsiv* (Language Contacts: Witnesses of the Formation of Ukrainians). Kyiv: Akvilon-Plus.

Tyszkiewicz, L.A. (1990). *Słowianie w historiografii antycznej do połowy VI wieku* (Slavs in Ancient Historiography Until the Mid-6th Century). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Vinogradov, V. (1982). *Ocherki po istorii russkogo literaturnogo jazyka* (Essays on the History of Russian Literary Language). Moskva:Vysshaia shkola.

Vykhovanets, I.; Horodenska, K. (2004). *Teoretychna morfolohia ukrainskoi movy* (Theoretical Morphology of the Ukrainian Language). Kyiv: Pulsary.

Rivista semestrale | Semestral journal
Dipartimento di Studi Linguistici
e Culturali Comparati
Università Ca' Foscari Venezia

Università
Ca'Foscari
Venezia